

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Факультет соціальних наук

Кафедра психології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

Магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему Розвиток самосвідомості українських школярів під час воєнного стану
(назва теми)

Виконала: студентка 2 курсу,
групи СНЗ-112м

Спеціальності 053

Психологія

(код і найменування спеціальності)

Освітня програма (спеціалізація)

Психологія

ПАЛАМАРЧУК А.М.

(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

Керівник САВЕЛЮК Н. М.

(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

Рецензент ПРОКОФ'ЄВА О.О.

(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»
(повне найменування закладу вищої освіти)

Факультет соціальних наук
Кафедра «Психологія»
Ступінь вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
(код і найменування)
Освітня програма (спеціалізація) Психологія
(назва освітньої програми (спеціалізації))

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«01» вересня 2023 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЄКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТКИ

ПАЛАМАРЧУК Анна Миколаївна

(ПРИЗВИЩЕ, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Розвиток самосвідомості українських школярів під час воєнного стану

керівник проєкту (роботи) докт. психол. наук, проф. САВЕЛЮК Наталія Михайлівна

(науковий ступінь, вчене звання, ПРИЗВИЩЕ, ім'я, по батькові)

затверджені наказом закладу вищої освіти від «01» вересня 2023 року № 331

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «11» грудня 2023 року

3. Вихідні дані до проєкту (роботи) 84 сторінок, 1 таблиця, 2 рисунка, 84 джерел, 30 додатків.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) Охарактеризувати загальнотеоретичні та власне психологічні аспекти понять «свідомість» і «самосвідомість» в їх співвідношенні з похідними поняттями «національна свідомість», «громадянська свідомість», «політична свідомість», «правова свідомість» та ін.; емпірично дослідити провідні ціннісні орієнтації школярів як смислову основу їх самосвідомості; розробити та апробувати тренінгову програму з розвитку національної самосвідомості старшокласників; за результатами цілісного дослідження розробити відповідні психолого-педагогічні рекомендації.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
Мал. 2.1 Емоційні параметри понять; Мал. 2.2 Кількісне співвідношення цінностей-цілей учнівської молоді; Таблиця 3.1 Порівняльні результати формувального етапу дослідження.

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	ПРИЗВИЩЕ, ініціали та посада консультанта	Дата, підпис	
		завдання видав	прийняв виконане завдання
1	САВЕЛЮК Н.М., професор	06.11.2023	13.11.2023
2	САВЕЛЮК Н.М., професор	20.11.2023	27.11.2023
Норм-ль	ГАРМАШ А.О., викладач	09.12.2023	11.12.2023

7. Дата видачі завдання « 01 » вересня 2023 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проєкту (роботи)	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1	Узгодження теми та затвердження завдання на дипломний проєкт(роботу)	29.08.2023	
2	Збір матеріалу та вивчення літературних джерел на дипломний проєкт(роботу)	30.08.2023	
3	Затвердження теми	01.09.2023	
4	Складання змісту	20.09.2023	
5	Виконання першого розділу	22.09.2023	
6	Виконання другого розділу	06.10.2023	
7	Виконання третього розділу	20.10.2023	
8	Формування висновків	28.10.2023	
9	Перевірка роботи керівником	01.11.2023	
10	Оформлення дипломного проєкту (роботи)	04.11.2023	
11	Нормоконтроль та перевірка на запозичення	09.11.2023	
12	Попередній захист дипломного проєкту(роботи)	11.12.2023	
13	Подання роботи на кафедру	11.12.2023	
14	Одержання відгуку та рецензії	14.12.2023	
15	Захист дипломної роботи	22.01.2024	

Студентка

_____ Анна Паламарчук
 (підпис) (Ім'я ПРИЗВИЩЕ)

Керівник проєкту (роботи)

_____ Наталія САВЕЛЮК
 (підпис) (Ім'я ПРИЗВИЩЕ)

Реферат

Кваліфікаційна робота магістра: 84с., 1 табл., 2 рис., 84 дж., 30 дод.

Об'єкт дослідження: самосвідомість особистості.

Предмет дослідження: чинники розвитку національної та громадянської самосвідомості українських школярів в умовах воєнного стану.

Мета дослідження: полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні складових національної самосвідомості українських школярів у ситуації збройної агресії росії проти України. Відповідно до сформульованих об'єкта, предмета, мети дослідження було визначено наступні його завдання:

1. Охарактеризувати загальнотеоретичні та власне психологічні аспекти понять «свідомість» і «самосвідомість» в їх співвідношенні з похідними поняттями «національна свідомість», «громадянська свідомість», «політична свідомість», «правова свідомість» та ін.

2. Емпірично дослідити провідні ціннісні орієнтації школярів як смислової основу їх самосвідомості.

3. Розробити та апробувати тренінгову програму з розвитку національної самосвідомості старшокласників.

4. За результатами цілісного дослідження розробити відповідні психолого-педагогічні рекомендації.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали провідні ідеї суб'єктної парадигми у психології (І. Бех, З. Карпенко, О. Киричук, Г. Костюк, В. Татенко, Н. Чепелева); теорії структури свідомості, зокрема, співвідношення в ній значень і смислів (Г. Балл, Л. Виготський, В. Семиченко, А. Стеценко, Ю. Швалб); сучасні психолого-педагогічні підходи до аналізу понять «громадянська», «національна» свідомість і самосвідомість (М. Боришевський, Ю. Завалевський, Л. Крицька, Л. Лепіхова, О. Пенькова, В. Поплужний, Н. Савелюк, Л. Снігур, О. Сухомлинська, К. Чорна).

У зв'язку з поставленими завданнями у дослідженні були використані наступні методи:

1) теоретичний аналіз наукової літератури, синтез та узагальнення;
2) емпіричні – метод «незавершених речень»; асоціативний експеримент; контент-аналіз; тестування (методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової та «Must-тест» П. Іванова, О. Колобової); опитування;

3) якісно-кількісний аналіз результатів дослідження.

РОЗВИТОК, САМОСВІДОМІСТЬ, ШКОЛЯРІ, СВІДОМІСТЬ, САМОРЕАЛІЗАЦІЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ 11

1.1 Основні підходи до проблеми дослідження свідомості 11

1.2 Поняття «національна «(само)свідомість»

і «громадянська (само)свідомість» 17

1.3 Період юності в онтогенезі особистості 24

Висновки до розділу 1 32

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ САМОСВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 34

2.1. Організаційно-методичні процедури емпіричного дослідження.....34

2.2. Психосемантичне дослідження самосвідомості учнів 38

2.3. Вивчення системи цінностей старшокласників 50

Висновки з розділу 2 60

РОЗДІЛ 3. ОПИС ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ.....63

3.1. Основні психологічні чинники та умови формування національної самосвідомості школярів.....63

3.2. Формувальний етап дослідження та оцінка його результатів 70

3.3. Психолого-педагогічні рекомендації 79

Висновки з розділу 3 81

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. У складних умовах виборювання української державності, що пов'язане з численними військовими, політичними, економічними, екологічними, демографічними негараздами, дуже важливим предметом наукового аналізу продовжує залишатися проблема формування належного рівня самосвідомості у підростаючого покоління.

Цю проблему загострюють, з одного боку, зафіксований в історичній пам'яті представників різних регіонів України досить тривалий колишній розподіл наших земель між кількома імперськими утвореннями, з іншого боку, – дуже складні обставини військової агресії сучасної росії проти нашої держави.

Теоретико-методологічні обґрунтування розвитку національної та громадянської самосвідомості молоді знаходимо, насамперед, в одноосібних і колективних монографіях, методичних рекомендаціях, інших численних публікаціях співробітників Інституту психології ім. Г. С. Костюка та Інституту соціальної та політичної психології (НАПН України): М. Алексеєвої, М. Боришевського, В. Васютинського, Н. Володарської, О. Пенькової, Л. Пилипенко, В. Слюсаревського, О. Шевченко, Т. Яблонської та ін. Крім того, важливим внеском у вивчення даної проблеми є результати дисертаційних досліджень О. Красовської, Н. Савелюк, Л. Снігур, І. Тисячник, Н. Хазратової, а також окремі теоретичні напрацювання І. Беха, З. Карпенко, О. Киричука, Н. Коломінського, В. Москальця, М. Савчина.

Україна чітко декларує свій курс на виборювання національної незалежності, автономності, автентичності та на повноправне членство в ЄС. Для успішного досягнення цієї мети необхідна відповідна внутрішня і зовнішня політика в українському суспільстві. Значний вплив на її реалізацію має не тільки стан суспільства, а і людський фактор – зокрема, стан свідомості та самосвідомості населення.

Українському суспільству потрібно продовжувати здійснювати своєрідну реконструкцію суспільної свідомості, а саме: продовжувати переосмислювати фундаментальні проблеми української історії з метою остаточного подолання

рецидиву недержавного («пострадянського», «проросійського» і т.п. мислення) та остаточно утвердитися в переконанні, що зовнішньополітична стратегія України полягає саме в євроінтеграційній перспективі.

Людина, котра має високий рівень особистісного та громадянського розвитку, національної та громадянської самосвідомості, неодмінно відзначається сформованістю системи відповідних цінностей. Передусім, такою цінністю є патріотизм, що втілюється у самовідданій любові до рідної землі, її народу, Батьківщини.

Почуття відповідальності за сучасне і майбутнє нації, держави також є реальним виявом високого рівня розвитку національної та громадянської самосвідомості особистості. Їй притаманні інтерес до історії рідного краю, його минулого та майбутнього. Вона прагне збагнути як величні, героїчні етапи в цій історії, так і причини появи періодів трагічних занепадів і зумовлених цим страждань свого народу. З пошаною ставиться до видатних людей, національних героїв, котрі жертвовно служили своєму народові, збагачували його культуру, науку, примножували внесок Батьківщини у скарбницю світової цивілізації.

А тому, зокрема, у Законі України «Про освіту» як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України для збагачення і примноження на цій основі культурного і творчого потенціалу нашого народу.

З усім тим, процеси, які відбуваються в нашому суспільстві на даний момент, засвідчують неоднозначність сприйняття поточних суспільно-історичних подій. Це зумовлене, між іншим, і різним рівнем сформованості національної та громадянської самосвідомості в різних категорій населення. Тому актуальним завданням на сьогодні є таке її формування, яке відповідало би національним інтересам саме нашої країни, а тим паче, в умовах воєнного стану. Об'єктом цілеспрямованого впливу при цьому, на нашу думку, найдоцільніше обирати категорію громадян, котрі мають у собі величезний потенціал, тобто молодь. Адже саме в ранньому юнацькому віці відбувається активне становлення особистості,

формування її свідомості, самосвідомості, світогляду, які є в цьому віці є психологічними новоутвореннями.

Отже, проблема виборювання національної незалежності й подальшої розбудови громадянського суспільства, демократичної правової держави безпосередньо пов'язана з формуванням належної самосвідомості молоді. І розв'язання цієї проблеми неможливе без реорганізації системи освіти та виховання підростаючого покоління.

Зокрема, потребує детальнішої уваги чітке з'ясування понять «національної» та «громадянської» свідомості, самосвідомості серед співвідносних із ними понять; визначення психологічних умов формування національної та громадянської самосвідомості особистості; аналіз системи цінностей та складових зазначеної свідомості та самосвідомості; апробація можливостей її активного і гармонійного розвитку.

Як теоретична, так і практична значущість поставленої проблеми зумовили вибір теми магістерської роботи – «Розвиток самосвідомості українських школярів під час воєнного стану».

Об'єкт дослідження – самосвідомість особистості.

Предмет дослідження – чинники розвитку національної та громадянської самосвідомості українських школярів в умовах воєнного стану.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні складових національної самосвідомості українських школярів у ситуації збройної агресії росії проти України.

Відповідно до сформульованих об'єкта, предмета, мети дослідження було визначено наступні його завдання:

5. Охарактеризувати загальнотеоретичні та власне психологічні аспекти понять «свідомість» і «самосвідомість» в їх співвідношенні з похідними поняттями «національна свідомість», «громадянська свідомість», «політична свідомість», «правова свідомість» та ін.

6. Емпірично дослідити провідні ціннісні орієнтації школярів як смислової основу їх самосвідомості.

7. Розробити та апробувати тренінгову програму з розвитку національної самосвідомості старшокласників.

8. За результатами цілісного дослідження розробити відповідні психолого-педагогічні рекомендації.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали провідні ідеї суб'єктної парадигми у психології (І. Бех, З. Карпенко, О. Киричук, Г. Костюк, В. Татенко, Н. Чепелева); теорії структури свідомості, зокрема, співвідношення в ній значень і смислів (Г. Балл, Л. Виготський, В. Семиченко, А. Стеценко, Ю. Швалб); сучасні психолого-педагогічні підходи до аналізу понять «громадянська», «національна» свідомість і самосвідомість (М. Боришевський, Ю. Завалевський, Л. Крицька, Л. Лепіхова, О. Пенькова, В. Поплужний, Н. Савелюк, Л. Снігур, О. Сухомлинська, К. Чорна).

У зв'язку з поставленими завданнями у дослідженні були використані наступні методи:

4) теоретичний аналіз наукової літератури, синтез та узагальнення;

5) емпіричні – метод «незавершених речень»; асоціативний експеримент; контент-аналіз; тестування (методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової та «Must-тест» П. Іванова, О. Колобової); опитування;

б) якісно-кількісний аналіз результатів дослідження.

База дослідження. Дослідження проводилося восени 2023 року на виборці учнівської молоді м. Запоріжжя. До складу вибірки у кінцевому підсумку увійшло 69 осіб. Середній вік досліджуваних: 16,8 року.

Теоретичне значення дослідження: здійснено порівняльний психологічний аналіз понять «громадянська (само)свідомість», «національна (само)свідомість», «політична (само)свідомість», «правова (само)свідомість»; доведення ціннісного домінування морального, самореалізаційного, національного аспектів самосвідомості у сучасних українських школярів поряд із другорядною значущістю для них правових її складових.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати можуть безпосередньо використовуватися при додатковому психологічному обґрунтуванні особливостей національного та громадянського виховання сучасних школярів, а також враховуватися при доповненні й осучасненні змісту курсів із загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології, етнопсихології.

Апробація та впровадження результатів магістерської роботи. Основні результати дослідження презентувалися та обговорювалися на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Youth, education and science through today's challenges». Матеріали виступу побачили світ у тезах.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, додатків. Основний текст викладено на 82 сторінках. Робота містить 2 ілюстрації, 1 таблицю та 3 додатків. Список літератури включає 84 джерела.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ

1.1. Основні підходи до проблеми дослідження свідомості

Проблему вивчення свідомості вчені не раз називали центральною таємницею людської психіки [12; 21; 32; 46]. І до наших днів, не дивлячись на вагомі зусилля авторитетних дослідників даної сфери, ситуація мало в чому змінилася. Розуміючи це, Ю. Швалб розглядає свідомість як своєрідну «Попелюшку» сучасної психології, котру всі використовують, але якою ніхто серйозно не займається, у зв'язку з чим для більшості психологічних теорій відповідний феномен перетворився у зручне «порожнє» місце, куди можна «звалювати» все, що «усвідомлюється» [81, с. 4].

Варто зазначити, що найбільш визнану на теренах національного наукового простору концептуалізацію категорія «свідомість» одержала в межах діяльнісної парадигми, яка ще у ХХ столітті стала для українських психологів найвагомим орієнтиром їх наукових досліджень. Базуючись на обов'язкових для тогочасної науки теоретико-методологічних засадах, згадана парадигма розглядає свідомість як найвищий рівень розвитку психіки людини, що у своєму відображувальному характері зумовлений, насамперед, конкретними суспільно-історичними обставинами життєдіяльності та неможливий поза соціальним способом буття людини.

Поряд з цим варто зауважити, що навіть чітко окреслений в минулому столітті соціальний детермінізм не перешкодив передовим тогочасним ученим убачати та описувати не тільки об'єктивно відображувальний зміст свідомості, а і її так званий «пристрасний» характер. Саме цей озвучений у зазначений період вислів – «пристрасний характер свідомості» – можемо вважати достатньою підставою для назви відповідної парадигми вже суб'єктно-діяльнісною.

Співзвучні українським дослідження індивідуальної системи значень в Європі та у США зародилися в рамках когнітивної та необіхевіористичної парадигм. Як відомо, перший напрямок зосередився, насамперед, на вивченні та описі специфіки функціонування пізнавальних психічних процесів, тоді як в основу другого підходу лягла проблема з'ясування тих внутрішніх структур, які опосередковують класичні «стимул» і «реакцію».

І якщо діяльнісний підхід розглядає значення як функціональну триєдність когнітивних, оперативних та оцінкових одиниць діяльності, то когнітивний напрямок описує цю категорію в рамках концептуальних моделей розпізнавання, сприймання, довготривалого зберігання в пам'яті та осмисленого перетворення інформації людиною, а необіхевіоризм – як концепт для позначення внутрішньої (проміжної) змінної [37].

Одним із засновників когнітивної парадигми у психології вважається Дж. Келлі [39, с. 31–34]. Провідна ідея його концепції, на якій базуються всі інші запропоновані цим дослідником теоретичні постулати, така: людина створює свої власні способи бачення та розуміння світу, в якому вона живе, а не знаходить їх там готовими, створеними для неї суспільством [58].

В основі таких поглядів на особистість як на активного та відносно незалежного творця власної суб'єктності (носія власне самосвідомості) лежить філософський підхід, який зарубіжні мислителі називають конструктивним альтернативізмом. Даний підхід розглядає кожну людину за аналогією до наукового дослідника: вона так само на основі попереднього досвіду висуває певні гіпотези, щоб спрогнозувати майбутнє. Своєю чергою, це відбувається через посередництво особистісних конструктів. Особистісні конструкти – це взаємозв'язані поняттєві моделі реальності, які людина спочатку створює ментально, а вже потім намагається перевірити реально. І хоча така перевірка не завжди завершується вдало, без таких конструктів, на думку Дж. Келлі, світ переживався б як щось недиференційоване, дифузне, гомогенне.

В рамках якої б із зазначених парадигми – когнітивної, прагматично-поведінкової або суб'єктно-діяльнісної – не виникала потреба вивчення й опису

певних структур свідомості та самосвідомості особистості, дана потреба неодмінно наштовхує на необхідність розв'язання наступних чотирьох основних завдань, а саме:

- 1) пов'язати досліджуване значення (конкретний вербальний або невербальний стимул) з іншими значеннями та їх системами (стимулами);
- 2) виокремити серед цих зв'язків найбільш суттєві, значущі;
- 3) проінтерпретувати на основі виокремлених зв'язків ставлення певного суб'єкта (індивідуального або колективного) до досліджуваного значення;
- 4) на основі генералізації одержаних внаслідок усіх вищезазначених процедур результатів запропонувати модель структури суб'єктивного досвіду (категоріальної системи свідомості та самосвідомості) [10].

На сьогодні, як вже зазначено у вступі, перед українським суспільством стоїть важливе завдання реконструкції суспільної свідомості та самосвідомості, переосмислення фундаментальних проблем буття українського народу упродовж усієї історії його існування з метою остаточного подолання рецидиву недержавницького мислення.

Формування свідомості, самосвідомості людини назагал і національної, громадянської самосвідомості зокрема, є складним процесом, що базується на цілеспрямованому впливі на психіку людини. Тому, лише з'ясувавши всі основні компоненти даного психологічного феномену, можна визначити психологічні умови та дієві шляхи такого формування. Зупинимося на аналізі наукової літератури щодо тлумачення феномену свідомості назагал.

Як відомо, свідомість – це вища форма відображення об'єктивної дійсності, притаманна лише людині; спосіб її ставлення до світу і до самої себе, опосередкований різними формами суспільно-історичної діяльності людей [17]. Свідомість, увібравши в себе історичний досвід, знання і методи мислення, відпрацьовані історією, відображає дійсність «ідеально». При цьому обираються нові цілі та завдання, створюються проекти майбутнього, що спрямовують усю практичну діяльність людини. Свідомість, інакше кажучи, формується дійсністю, щоби, своєю чергою, впливати на цю дійсність, визначати й регулювати її. З точки

зору психології, свідомість – це мінливий потік переживань, які йдуть від відчуттів, сприйнятів, думок. Свідомість разом з іншими психічними явищами, зокрема, емоціями, сприяє пристосуванню людини до навколишнього світу.

Свідомість, самосвідомість не дана людині від народження. Вона формується не природньо, а суспільством. З'явившись на світ, дитина не здатна одразу суб'єктивно відокремити себе від зовнішнього світу, вона немовби «розчинена» в ньому. Її свідомість формується поступово через оволодіння у процесі життєдіяльності набутками суспільної свідомості [26].

Індивідуальна свідомість, самосвідомість має особистісний зміст – індивідуалізоване відображення реального ставлення людини до певних явищ дійсності. Це підкреслює, що образ світу є належністю індивіда, його власністю. Водночас цей зміст стосується сфери буття, де містяться його джерела. Свідомість наповнена змістом, який позначає в певному образі найпривабливіші його аспекти, нерідко наділяє їх додатковим значенням, породжує надцінні ідеї, зрештою, може навіть спотворювати відображення дійсності. Проте завдяки цій складовій, свідомість є живим психічним утворенням, що має свою, а не лише зовнішню детерміновану логіку розвитку.

Свідомість має складний комплекс передумов свого виникнення і розвитку: біологічних (розвиток нервової системи, психіки), суспільно-історичних (розвиток суспільства, культури, у якій зафіксовані форми і засоби практичної та духовної діяльності, спілкування, обміну соціальним досвідом) та індивідуальних (формування внутрішнього Я, власний життєвий досвід).

Самосвідомість – це вищий рівень свідомості. Так, Т. Бауер пише: «Не свідомість народжується із самосвідомості, з «Я», а самосвідомість виникає в ході розвитку свідомості особистості, мірою того, як вона стає самостійним суб'єктом» [48, с. 172].

Очевидним наразі є те, що кожен психологічний напрям, розглядаючи співвідношення свідомості та самосвідомості, виходить із різних постулатів. Наше завдання полягає не в тому, щоб давати оцінку цим напрямам, а знайти в них те раціональне, що допоможе нам визначити певні положення як теоретико-

методологічну основу дослідження. Погоджуємося з тим, що свідоме відображення людиною світу, на відміну від суто психічного відображення, притаманного тваринам, – це відображення предметної дійсності в її відокремленні від ставлень до неї суб'єкта (його емоцій, переживань), тобто таке відображення, яке визначає її об'єктивні, стійкі ознаки. Предметом власне самосвідомості є внутрішній світ людини, її власні психічні процеси та стани.

Наша позиція ґрунтується на тому провідному теоретико-методологічному положенні, що свідомість – це суб'єктивний образ об'єктивного світу. Об'єктивний світ, своєю чергою, – це не лише матеріальний світ, а і його відображення в духовному світі людини. Людина не дзеркально відображає у свідомості предмети та явища навколишнього світу, а трансформує їх у відповідності до своїх індивідуальних можливостей, рівня свого духовного розвитку тощо. Отже, свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, й на основі такого відображення через практичну діяльність суб'єкта творить його.

У широкому філософському значенні свідомість означає вищу, специфічно людську форму активного відображення дійсності. У більш вузькому – це розуміння людиною навколишнього світу, процесів, які відбуваються в ньому, своїх дій, міркувань, свого ставлення до зовнішнього світу і до самої себе. Через все це людина має можливість здійснювати попередню уявну побудову своїх майбутніх дій та передбачати їх результати.

Дещо інше значення містить у собі поняття «самосвідомість» як теж одне з основних понять філософії, психології, соціології, яке «відбиває рівень психологічної активності людини як соціальної істоти, зокрема, процес усвідомлення та оцінки людиною себе, свого знання, моральної суті, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, свого стану у суспільстві» [51, с. 209].

Отже, самосвідомість формується лише на певному рівні розвитку особистості під впливом способу її життя, який вимагає від людини самоконтролю за власними вчинками та діями, прийняття власної відповідальності за них. Інакше кажучи, самосвідомість – це вже індикатор більшого чи меншого рівня особистісної зрілості.

Щодо структури самосвідомості, то, як зазначає М. Боришевський – видатний учень П. Чамати, вона полягає в самооцінці, домаганні, соціально-психологічних очікуваннях та «образі-Я» [6]. Визначення цих основних складових національної самосвідомості можна проаналізувати наступним чином.

Самооцінка – це судження людини про міру наявності у неї певних якостей, властивостей у співвіднесенні їх з певними еталонами, які презентують собою систему цінностей тієї спільноти, до якої людина – суб'єкт самооцінки, відносить себе, з якою себе ідентифікує. Це можуть бути такі цінності, як, зокрема, типові етнічні та національні риси характеру спільноти, усвідомлення власної відповідальності за долю нації, держави, усвідомлення та оцінка міри наявності у себе якостей як громадянина-патріота тощо. Самооцінка може характеризуватися такими параметрами, як адекватність, висота, стійкість, ступінь самокритичності.

Домагання – це настанова людини на вибір особисто значущих цілей, що визначаються також системою цінностей, досягнення яких може задовольняти прагнення людини посісти бажане місце за шкалою саме таких цінностей.

Соціально-психологічні очікування – це уявлення людини про те, як оцінюють її інші люди щодо міри наявності у неї певних важливих цінностей, якої поведінки у зв'язку з цим очікують від неї тощо.

«Образ-Я» – це високого рівня узагальнення уявлення особистості про себе як носія певних значущих цінностей, і неабияку роль у цьому всьому відіграє формування відповідної Я-концепції [6].

Я-концепція як динамічна система уявлень особистості про себе, що існують в усвідомленій та неусвідомленій формах, у поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою та поведінковою реакцією, була об'єктом вивчення багатьох дослідників. Так, психологічний зміст поняття «Я-концепція» розкрито у працях М. Боришевського, Т. Говорун, П. Чамати та ін. Структура Я-концепції особистості та психологічні характеристики її основних компонентів висвітлені у працях І. Бега, М. Боришевського, Л. Долинської, О. Гуменюк, С. Максименка, Л. Рубінштейна та ін. У деяких дослідженнях з'ясувалися функції Я-концепції в різних видах

діяльності (М. Боришевський, Г. Радчук, В. Юрченко та ін.). Віковій динаміці Я-концепції присвячені дослідження С. Кузикової, Л. Співак та ін.

Я-концепція – відносно стійка система уявлень особистості про себе, яка ґрунтується на усвідомленні та оцінюванні своїх фізичних, психічних, духовних властивостей. Я-концепція – це інтегрований образ власного Я, на основі якого людина формує свої стосунки з іншими людьми.

Іноді цілісний образ Я розглядають як настановлення людини щодо себе самої, а тому в ній, як і у будь-якому іншому настановленні, виокремлюють три взаємопов'язані структурні компоненти: 1) когнітивний – сукупність уявлень про свої якості, здібності, характер, зовнішність та ін.; 2) афективний – ставлення до себе назагал або до окремих аспектів своєї особистості (самоповага, самозакоханість, самокритичність та ін.); 3) оцінно-вольовий, який характеризує рівень прояву перших 2-х компонентів у реальній поведінці [34].

Формування Я-концепції особистості – тривалий та складний процес, який відбувається під впливом виховання і життєвого досвіду, діяльності та спілкування з іншими людьми [57]. А. Фурман розглядає як чинники формування Я-концепції особистості наступні: власний досвід самоочікування, самоаналіз, самопорівняння; самосприйняття свого зовнішнього вигляду; переживання внутрішніх станів; рефлексію результатів своєї діяльності; сімейну та родинну атмосферу; вулицю та суб'єктивне довкілля загалом; школу, ЗВО, трудовий колектив; ситуативні та поведінкові свідчення щодо особливостей сприйняття іншими [80].

У підсумку цього пункту роботи зазначаємо, що, лише плекаючи любов до національного, почуття ідентичності з ним, екзистенціальну відповідальність за нього, можна формувати справжніх і свідомих громадян своєї країни.

1.2 Поняття «національна «(само)свідомість» і «громадянська (само)свідомість»

Кожна нація, подібно до особистості, має свідомість, розуміє свої національні особливості, свої позитивні й негативні сторони. У свідомості людей, а особливо

коли мова йде про недоліки та переваги, про характер і поведінку, присутній акт самосвідомості – як при самозасудженні, так і при самовихвалянні.

Таким чином, стратегічною основою політики нації, яка пильно дбає про своє збереження і прогресивний розвиток у різних галузях сьогодення та майбутнього, є формування у підростаючих поколінь такої духовної позиції, у якій знаходить інтегрований вияв засвоєння провідних цінностей, культури відповідної нації. Причому це має відбуватися на рівні емоційного ототожнення, ідентифікації власного «Я», своєї свідомості з даними духовними цінностями, культурою, ментальністю назагал.

М. Савчин дає таке визначення: «Національна свідомість – це система поглядів, ідей, уявлень етнічної групи, які виникають у взаємодії з іншими етносами. Вона відображає знання нації про інші нації, ставлення до них, а також стан і форму самовиокремлення своєї нації. Національна самосвідомість включає в себе такі складові як історична самосвідомість народу, ставлення до теперішнього становища, до національної держави, до перспектив розвитку, усвідомлення психологічних, екологічних, соціально-культурних проблем буття нації» [39].

М. Боришевський, передбачаючи ймовірність виникнення в окремих читачів питання на вірєць «Для чого вживати поняття „національна свідомість” у випадках, коли йдеться про „національну самосвідомість” (або навпаки)?», заздалегідь дає відповідь: «...одне без іншого просто не існує, оскільки свідомість та самосвідомість органічно взаємопов’язані, взаємодоповнюючі феномени, між якими існують стійкі причинно-наслідкові відношення...» [7, с. 9]. Отже, досить нагадати той факт, що самосвідомість – не лише результат, а і передумова розвитку свідомості, й навпаки.

Почуття етнічної ідентичності є глибинною, емоційною основою національної свідомості та самосвідомості. Стрижень цього складного почуття утворює любов до нації, її культури, природи, в оточенні якої людина як представник своєї нації живе. Із психологічної точки зору, причина названого явища полягає в тому, що людина, котра не має свого рідного, «любимого», «теплого» та «світлого», не здатна поважати чуже й шанувати спільне – вона чужа

скрізь і у всьому, і тому не живе ані минулим, ані майбутнім, а лише сьогоденним меркантильним інтересом. Збереження і вдосконалення життя в неосяжній перспективі не є її персональною проблемою, не зачіпає коло її значущих цінностей, оскільки її особистість обмежується власним «Я». У протилежному випадку людина як особистість ідентифікована зі своєю нацією, живе її інтересами та перспективами, минулим і майбутнім.

У різні періоди типові особливості українського національного характеру аналізували такі відомі вчені, як М. Данилевський, М. Костомаров, І. Сікорський, Д. Чижевський, І. Ярема та ін. Варто зазначити, що їх описи за своїми окремими ідеями відрізняються або й навіть суперечать один одному, що спонукає сучасних дослідників шукати та систематизувати все спільне в таких характеристиках. Наприклад, В. Павленко та С. Таглін до загально визнаних рис психічного складу українців відносять: 1) розвинуте особистісне ядро, що виявляється в почутті власної гідності; 2) наголос на внутрішньому (духовному) аспекті життя, а не на зовнішньому (матеріальному); 3) любов до природи; 4) терпимість; 5) індивідуалізм [62].

В наш час актуальним орієнтиром як для практики освітньо-виховного процесу, так і для наукових досліджень виступає обґрунтована М. Боришевським концептуальна еталонна модель зрілої особистості-громадянина. Зазначена модель теоретично описує духовну сферу особистості як сукупність основних підсистем: моральних, громадянських, світоглядних, екологічних, естетичних, інтелектуальних і валеологічних цінностей [8].

До громадянських цінностей, що взаємозв'язані, М. Боришевський відносить: 1) патріотизм, який втілює собою самовіддану любов до Батьківщини (до рідної землі, свого народу, держави), щире вболівання за її долю, почуття відповідальності за сучасне та майбутнє, енергетичний заряд потреби самореалізовуватися, самостверджуватися у контексті загальнонародних ідеалів; 2) інтерес до історії рідного краю, який поєднується з повагою до національних героїв, прагненням критичного осмислення як величних, так і трагічних її сторінок, а також з активною участю у збереженні, поширенні та примноженні культурних

здобутків свого народу; 3) національні цінності, які пов'язані з усвідомленням свого етносу, нації як носіїв того неповторного, унікального, вагомого, без чого неможлива гармонійність загальнолюдського в його матеріальних і духовних вимірах; 4) правові цінності, пов'язані зі свідомим і відповідальним ставленням до своїх прав та обов'язків як громадянина держави відповідно до чинного законодавства; 5) глибоке усвідомлення виняткової ролі державної мови як такої, що об'єднує націю в духовну цілісність, несе в собі незнищенний творчий потенціал народу, втілює його світовідчуття, світосприйняття, світоосмислення.

Л. Крицька вказує на необхідність чіткого розмежування понять «громадянство» і «громадянськість»: «... громадянство – поняття юридичне. На відміну від нього поняття «громадянськість» – соціально-психологічне, бо в ньому фіксується передусім психолого-етичний (а не юридичний) зв'язок особистості (а не особи) з державою» [29, с. 155].

Ю. Швалб розглядає ідентифікацію разом із відчуженням як два крайні полюси широкого спектру громадянської самосвідомості людей. Він зауважує, що громадянське самовизначення може будуватися на різних основах або за різними векторами, частіше за все серед яких зустрічаються три: державне, культурне та етнічне самовизначення [81, с. 126].

Позитивне державне самовизначення передбачає суб'єктивне прийняття держави як способу організації суспільного життя, що пов'язане з переживанням почуття внутрішньої згоди з її законами та готовністю жити за ними, визнанням своєї країни як цінності для свого буття, усвідомленням власної значущості та необхідності для держави. Позитивне етнічне самовизначення виражається в тому, що люди визначають свою генетичну належність до певної нації (етносу) за принципом «чистота крові» або «переважаюча кров», приймають національні (групові) традиції, взірці поведінки та мислення як власні особливості, визнають певну мову як рідну знову ж таки за принципом «крові». Індикаторами позитивного культурного самовизначення виступають усвідомлений вибір певних культурних норм як взірців для наслідування у повсякденному житті, усвідомлення власних світоглядних установок в їх взаємозв'язку.

На основі психологічного аналізу кожного із зазначених векторів самовизначення, які в реальному житті складно переплітаються між собою, Ю. Швалб робить висновок, що громадянська самосвідомість є складним продуктом процесів соціокультурної ідентифікації людини та її ставлень до змін у різних політичних, економічних, соціальних, культурних умовах життя [81, с. 132].

Згідно з К. Чорною, громадянська самосвідомість – «це цілісна оцінка самого себе як громадянина незалежної України. Її ідейну основу становить науковий світогляд. Вона характеризується позитивно-активним ставленням особистості до Батьківщини, громадянського суспільства, правової держави, природи, народу України, інших народів і національностей, до самого себе, ... проявляється в ініціативній громадській діяльності та соціальній творчості» [79, с. 31].

К. Чорна перераховує конкретні компоненти (ознаки) розвинутої громадянської самосвідомості: 1) розуміння основних структур державної влади та її політики; усвідомлення визначальної функції держави як гаранта захисту інтересів, прав і свобод своїх громадян; повага до норм закону та дотримання їх; активна участь у громадській діяльності; уміння неупереджено поставитися до ідеології інших, не відступаючи при цьому від власної позиції; 2) особиста відповідальність за збереження та примноження природи рідного краю; усвідомлення особливостей та екологічних проблем навколишнього середовища; 3) планетарне мислення, тобто розуміння світу як цілісної системи різноманітних цивілізацій, націй, держав, які повинні мирно співіснувати та співпрацювати на основі високих моральних ідеалів; це пов'язане з прийняттям як головного пріоритету міжнародних відносин певних загальнолюдських гуманістичних цінностей; 4) обізнаність з історією, культурою, особливостями національного характеру всіх етносів і народів власної держави; відсутність шовіністичних настроїв, пов'язаних з переконанням у своїй національній вищості; 5) готовність до нормального життя у вільному демократичному суспільстві, що передбачає толерантність по відношенню до представників всіх різноманітних номінальних і реальних соціальних спільнот: гендерних, релігійних, етнічних і т. д.; 6) культура моральної поведінки, яка включає в себе доброту, щедрість, правдивість,

справедливість, терпимість, повагу, любов до інших людей; 7) осмислення принципів співжиття у колективі як соціальної цінності, основним серед яких виступає готовність безкорисливо допомагати іншим; 8) настановлення на соціальну творчість, ініціативність, підприємництво та конкурентноздатність, зокрема, у сфері розв'язання економічних проблем суспільства; 9) соціальна адаптація як сформованість навичок сучасного соціального життя, яке, поміж усім іншим, передбачає уміння йти на компроміси; 10) самопізнання, самоусвідомлення, самовдосконалення та самореалізація.

Назагал, як продемонстрував теоретичний аналіз психолого-педагогічних публікацій, значна частина сучасних українських науковців при характеристиці того чи іншого компонента громадянської, національної, іншої форми самосвідомості особистості використовують словосполучення, пов'язані з поняттям «цінність».

У такому контексті формування самосвідомості розглядається як спочатку ознайомлення індивіда з ціннісними орієнтирами функціонування навколишнього соціуму, після чого відбувається інтеріоризація (звичний з точки зору діяльнісного підходу термін) або асиміляція (більш поширений у рамках когнітивної парадигми концепт) зазначених орієнтирів конкретною індивідуальністю з її унікальним життєвим світосприйняттям і світоосмисленням, внаслідок чого вони або стають, або не стають реально діючими регуляторами її активності [45, с. 51].

Традиційно поняття «цінність» розглядається як таке, яке прийняте у філософії, етиці, соціології, психології для позначення, по-перше, об'єктивного суспільно-історичного значення, по-друге, суб'єктивного особистісного смислу певних явищ, об'єктів, їх властивостей, а також абстрактних соціальних ідей.

Певні основи для цього знаходимо в монографії О. Вишневського, де обґрунтовуються фундаментальні орієнтири сучасного українського виховання [11]. Запропонована «пірамідальна» модель ієрархічної системи цінностей нашого суспільства має наступний вигляд: вершинні – абсолютні, вічні, загальнолюдські – вартості, які лежать в основі морального виховання і можуть бути основою міжнародного, міждержавного порозуміння (віра, надія, любов, добро, краса,

свобода, справедливість та ін.); національні цінності, які є ядром національного виховання і визначають формування української національної ідеї; громадянські цінності, які пов'язані з необхідністю розбудови в Україні демократичного суспільства й гармонізації соціальних відносин; сімейні цінності – лежать в основі сімейного виховання і передбачають збереження відповідного соціального інституту; особистісні цінності – найбільше залежать від спрямування кожної окремої людини, визначаючи специфіку її унікальної індивідуальної аури в реалізації цінностей усіх попередніх рівнів [11, с. 124–133].

Таким чином, варто аналізувати та описувати взаємозв'язок «громадянської самосвідомості», «національної самосвідомості», «політичної самосвідомості», «правової самосвідомості». На нашу думку, існування цих понять як відносно автономних і, отже, дещо відмінних за своєю сутністю ні в кого не повинно викликати сумнівів, адже ніхто не заперечує, що в нашій країні існують статус громадянства, титульна та інші нації або народи, політична система, правове поле співіснування індивідуальних і колективних суб'єктів. Очевидно, що це хоча й взаємозв'язані реалії, проте аж ніяк не тотожні. Саме ці різні площини функціонування держави як соціального утворення і формують у своєму суб'єктному відображенні відповідні сфери свідомості та самосвідомості.

Наразі доцільно озвучити найбільш поширені у сучасній психологічній науці визначення цих сфер. Зокрема, національна (етнічна) свідомість і самосвідомість – це усвідомлення себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, які склалися у процесі тривалого історичного становлення відповідної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Правова свідомість (правосвідомість) – усвідомлення людьми того, що в їх взаємодії є прийнятним, тобто адекватним існуючим суспільним правилам і нормам (зокрема, чинним законам), а також ознакам справедливості [34, с. 12–13]. Політична свідомість пов'язана зі ставленням людини до суспільних інститутів, перш за все – інститутів влади, серед чого, між іншим, виокремлюється надання переваги певному типу соціальної системи як способу організації суспільного життя. Особливості цієї сфери свідомості проявляються, зокрема, й у

прихильності людей певним моральним ідеалам, в ціннісних орієнтаціях, які стосуються різних соціальних процесів [51, с. 759].

В контексті теми та предмету нашого дослідження цікавим є також співвідношення патріотичної та національної свідомості. Аналіз психологічних, соціально-психологічних особливостей національної свідомості та самосвідомості особистості, а також тісно пов'язаних з цим інших феноменів, свідчить про якнайтіснішу спорідненість відповідних форм свідомості [23].

Підсумовуємо, що в аспекті загальнометодологічного підходу будь-яка свідомість і самосвідомість має, насамперед, аксіологічні виміри аналізу, які відображають споконвічну проблему пошуку шляхів гармонізації цінностей особистісних, індивідуальних із цінностями соціальними, надіндивідуальними.

1.3. Період юності в онтогенезі особистості

У своєму житті людина виступає, з одного боку, як продукт біологічної еволюції, з іншого боку, – це продукт і суб'єкт суспільних відносин зі своїми індивідуальними особливостями. Людина як особистість відображає усю сукупність її соціально-психологічних якостей, які формуються в різних видах суспільної діяльності. Тому людина виступає як творець усіх матеріальних і духовних благ, що задовольняють не тільки її біологічні, а й соціальні потреби в незалежному, свідомому соціальному виборі, у здатності реалізувати себе в інших людях. Таким чином, у юнака формується уявлення про власну життєву перспективу, тобто ті власні потенційні можливості, які він здатен усвідомити й реалізувати [43].

Ставлення до самовизначення починає виявлятися вже в молодшому підлітковому віці, воно формується і включається в Я-концепцію (самосвідомість) на межі підліткового та раннього юнацького віку [62]. Саме тому актуальним є вивчення уявлень про власну життєву перспективу вікової групи юнаків. Проблема дослідження старшокласників актуалізується тим, що саме на ранній юнацький вік,

достатньо складний за своїми психологічними й фізіологічними параметрами, припадає інтенсивне самовизначення.

Соціальна ситуація розвитку в старшому шкільному віці зумовлена особливостями перебування учня на порозі самостійного життя, необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху. Психологічним центром ситуації розвитку старшокласників стає, між іншим, вибір професії, унаслідок чого в них формується своєрідна внутрішня позиція. Своєрідність її зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь призму цієї основної спрямованості особистості [47].

Суттєвою особливістю внутрішньої особистісної позиції старшокласника є зміна характеру потреб, які з безпосередніх перетворюються на опосередковані, усвідомлені й довільні. Учень може керувати своїми потребами та прагненнями, складати життєві плани.

На цьому віковому етапі відбувається формування механізму цілеутворення, основними проявами якого є наявність певного задуму, плану життя, життєвої мети, проєкту цілі, загального досвіду свого буття. Цей механізм пов'язаний із прагненням і здатністю старшокласника здійснювати самопроєкцію на майбутнє. Йдеться про його прагнення і здатність ставити конкретні цілі, переносити себе в майбутнє, вибудовувати своє реальне життя із проєкцією на майбутнє. Нова внутрішня позиція учня старших класів змінює важливість для нього змісту, мети та завдань навчання. Він оцінює своє навчання з огляду на його значущість для власного майбутнього, особливо для вибору професії.

Соціальна позиція юнаків і дівчат зорієнтована на здобуття статусу самостійної дорослої людини. У зв'язку з цим старшокласники виявляють підвищений інтерес до способу життя дорослих, що сприяє їх життєвому і професійному самовизначенню. Розширюється коло їх дружнього спілкування з однолітками за одночасного підвищення, порівняно з підлітками, вибірковості особистісних контактів та уподобань [22].

Період юності продовжується в середньому до двадцяти років, після чого особистість приходить до умовної автентичності. Так вважає Г. Шихі, вказуючи на

те, що, поступово відходячи від своєї сім'ї, юнак починає активний пошук «себе». В більшості випадків це має визначення як «криза юності» [64]. Однак, мета досягається не тоді, коли юнаки визначаються з рішенням, хто вони такі та що збираються робити в цьому світі, адже подібні рішення нерідко переоцінюються з часом.

Як справедливо відмічає А. Мудрик про ранній юнацький вік, старшокласники є людьми «вирослими», але ще не дорослими, «поінформованими», але ще не компетентними, «зацікавленими», але не захопленими. І це є не недоліком, а віковою рисою ранньої юності [31].

Активна побудова власної життєвої перспективи особистості припадає саме на старший підлітковий та юнацький вік. Юнацький вік – час життєвого самовизначення особистості (Н. Бондар, М. Боришевський, І. Булах, Л. Виготський, М. Гінзбург, Є. Головаха, Г. Костюк, С. Максименко, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) [57]. Випробовування різних соціальних ролей та видів діяльності, розвиток рефлексії закладають фундамент для вироблення молодою людиною активної життєвої позиції, власної філософії життя.

Значний внесок у дослідження проблематики життєвого шляху внесли як зарубіжні (А. Адлер, Е. Берн, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Ж. Піаже, К. Юнг), так і класичні та сучасні українські вчені (Є. Головаха, О. Кронік, В. Роменець, С. Рубінштейн, Л. Сохань, Т. Титаренко та ін.) [38].

Життєвий шлях індивіда є результатом його прагнень – адже у певних визначених ситуаціях необхідно реалізувати оптимальний варіант життєвого проекту, використовуючи наявні ресурси й керуючись індивідуальними цілями та бажаннями. І якщо в минулому індивід у своїх планах та діях піддавався впливу суспільних структур, то пізніше і він, й особи, котрі його оточують, свідомо чи ні сприяють зміні самих цих структур у сьогоденні чи в майбутньому [61, с. 104].

Життєва перспектива – це потенційна можливість розвитку особистості, неминучість певних змін у майбутньому її житті. Тобто особистість активно впливає на обставини власного життя, здійснює вчинки, здатні змінити життєві перспективи [45, с. 318]. Разом із тим, відсутність перспектив – несприятливі умови

для самовияву. На кожному етапі життєвого шляху доцільними є змістові реалістичні перспективи, що відповідають попередньому рівню досягнень, особливостям віку, потенційним можливостям людини. Реальні перспективи потребують розуміння особистістю тієї життєвої ситуації, що на сьогодні склалася, свого місця у ній, власного вчинкового потенціалу, найближчих цілей [24].

Одним із ключових при вивченні життєвої перспективи особистості є поняття самовизначення. Співвідношення різних видів самовизначення в часовому контексті розглядає, наприклад, Р. Гінзбург [9]. Відповідно до його моделі, особистісне самовизначення задає значущу орієнтацію на досягнення певного рівня у системі соціальних відносин, тобто задає соціальне самовизначення.

Соціальні потреби набувають особливої актуальності саме у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці. Період 15-17 років сам по собі виступає як вагоме соціально-психологічне явище, яке характеризується конкретними обставинами розвитку суспільства та якісними змінами у формуванні самосвідомості, становлення особистості назагал.

Процес розвитку самосвідомості відбувається на різних її рівнях, які відображені в послідовних стадіях становлення особистості: 1) визнання самостійності – у 9-10 років; 2) розгортання потреби у суспільному визнанні – у 12-13 років; 3) усвідомлення своєї причетності – у 14-15 років; 4) активний пошук шляхів розвитку наочно-практичної діяльності – у 16-17 років. На даних стадіях відбувається усвідомлення школярем себе у системі реальних суспільних відносин, реалізація потреби в самоутвердженні, у самовдосконаленні тощо [17].

Власна життєва перспектива, якщо вона є усвідомленою та реалістичною, завжди конструюється особистістю, виходячи з реального стану розвитку суспільства, специфіки життєвого середовища, а також з індивідуальних психологічних особливостей. Особистість є складною структурою, специфічним утворенням, яке поєднує усі ланки суспільного життя: макро-, мезо- та мікро-середовище, робить їх полем власної активності, життєздійснення [33, с. 106].

За своєю суттю особистісне самовизначення є процесом свідомого визначення суб'єктом своєї сутності й місця у системі суспільних відносин, світі,

що виявляється в активному ставленні людини до себе та навколишньої дійсності. У старших класах воно означає формування у хлопців і дівчат стійких та усвідомлених переконань; оволодіння нормами поведінки, принципами, ідеалами; вироблення умінь спостерігати й осмислювати явища навколишнього життя, розуміти себе. Обумовлюється воно не стільки системою засвоєних знань, скільки готовністю до прийняття рішень, самостійних і відповідальних дій у нових ситуаціях.

Зміст особистісного самовизначення реалізується через: 1) сенсотворення – формування у старшокласників загальних уявлень про сенс життя, пошук сенсу власного існування; 2) мотивацію – спонукання до спрямованої діяльності особистості; 3) самореалізацію й самовираження – свідоме утвердження особистістю власної позиції в певних проблемних ситуаціях. Центральним моментом в особистісному самовизначенні юнаків і дівчат є усвідомлення себе суб'єктом самопізнання, самозмінювання, самовдосконалення [58].

Аналіз результатів соціально-психологічних, а також психолого-педагогічних досліджень засвідчив, що різні автори розглядають життєве самовизначення особистості як основне новоутворення юнацького віку. Воно постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе та свої можливості [32].

Нерідко на позначення цього феномена використовують поняття «ідентичність» – як усвідомленої індивідом самототожності [25]. Ідентичність забезпечує неперервність минулого, теперішнього і майбутнього. Вона утворює єдину систему координат для організованих та інтегрованих форм поведінки в різних сферах життя людини, узгоджує особисті схильності й таланти з раніше запропонованими ідентифікаціями.

Допомагаючи людині визначити своє місце у суспільстві, особистісна ідентичність забезпечує основу для соціальних порівнянь – порівнянь себе з ровесниками, дорослими, своїм ідеалом, а також із собою в минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому й віддаленому майбутньому.

Внутрішнє почуття ідентичності (Его-ідентичності) допомагає визначити напрям, цілі та зміст майбутнього життя молодій людині. Формування його є, за твердженням Е. Еріксона, головним завданням і найважливішою проблемою юності. З цим пов'язана властива ранньому юнацькому вікові криза ідентичності – особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості [45].

Формування ідентичності є тривалим і складним процесом. Він залежить від прийняття індивідом власних рішень (криза ідентичності), а також від узяття на себе зобов'язань щодо здійсненого вибору, системи цінностей чи майбутньої професійної діяльності. Основними варіантами становлення ідентичності є: зумовленість, дифузія, мораторій та досягнення ідентичності.

1. Зумовленість – за такого варіанта формування ідентичності юнаки беруть на себе певні зобов'язання, не долаючи етапу прийняття самостійних рішень. Їх вибір професії, релігії чи ідеології заздалегідь визначений батьками чи вчителями, а не є результатом самостійних пошуків.

2. Дифузія – молоді люди, котрі не визначили напрям свого життя, не мають змоги відповідно рухатися, перебувають у стані дифузії – невизначеності, яка їх особливо не хвилює. Вони не пережили кризи, не обрали для себе професійної ролі чи морального кодексу й навіть уникають самих лише думок про це.

3. Мораторій – юнаки й дівчата переживають кризу ідентичності (період прийняття рішень), зайняті пошуком себе. Їх рішення стосуються вибору професії, релігійних чи етичних цінностей.

4. Досягнення ідентичності – таким є статус юнацтва, яке вже пережило кризу ідентичності, усвідомило й узяло на себе відповідальність за своє життя як наслідок самостійного вибору. Передусім, цей вибір стосується життєвого шляху, майбутньої професії та реалізується в намаганні жити, дотримуючись значущих для себе моральних цінностей, норм і правил [56].

Таким чином, Е. Еріксон розглядає юність із точки зору підсилення почуття особистістю власної неповторності, індивідуальності, несхожості на інших. Юність

у цілому – це період розвитку часової перспективи, планів на майбутнє, формування світосприйняття, самовизначення.

Дж. Марсія на основі вікової періодизації Е. Еріксона запропонував власний опис чотирьох соціальних позицій, у яких перебувають молоді люди у процесі формування їх особистості в період юності:

1. «Мораторій» – відмова від зобов'язань, невизначеність у цінностях.
2. «Визначена доля особистості» – наявність впевненого самовизначення, проте цьому не передує напружений пошук, а це – пасивно прийнятий шлях, запропонований батьками.
3. «Пригнічення власного «Я» – юнаки цієї групи взагалі ухиляються від вибору власного життєвого шляху.
4. «Чітко визначені життєві цілі» – юнакам цієї групи властиве переживання кризи ідентичності й успішного її проходження. Вони сформували життєві цілі у співвідношенні зі своїм світоглядом [73, с. 135–136].

За твердженням Д. Фельдштейна, процес самовизначення знаходиться у безпосередньому зв'язку із соціалізацією юної особистості. Згідно з думками ученого, самовизначення – це феномен суспільного індивіда, пов'язаний із формуванням розгорнутої соціальної позиції людини щодо інших, зі ступенем бачення себе в інших людях, із готовністю особистості до відповідальних дій у світі. На думку дослідника, основою самовизначення у цей віковий період є формування певної соціальної позиції особистістю, котра поставлена в умови вибору життєвого шляху [58].

За своєю суттю екзистенційними категоріями оперує Т. Титаренко при описі ключових характеристик юності (якими є проблеми «сміслоутворення», «професійного та життєвого самовизначення», «самотності» та ін.). Вона зазначає, що цей вік не менш складний, ніж підлітковий, оскільки його насиченість новим досвідом, суперечливість, різноспрямованість і важливість важко переоцінити. Дослідниця погоджується з К. Ушинським у тому, що період від 16 до 20 років виступає найбільш вирішальним у житті людини: адже на основі кристалізації

фундаменту ціннісних орієнтацій вимальовується проєкція провідних напрямків пошуків самореалізації на наступних вікових етапах [54, с. 447–448].

Отже, саме цей етап становлення особистості доцільно вважати в основному завершально-сензитивним для формування базових політико-ідеологічних, громадянських, національних вартостей.

Починаючи характеризувати загальні особливості юності, М. Савчин і Л. Василенко описують зміни у соціальній ситуації розвитку на цьому віковому етапі, центром яких виступає перехід до самостійного життя. Ці зміни можна розглядати як системоутворювальний чинник багатьох особистісних трансформацій молодій людині. Зокрема, як зазначають згадані науковці, юнацький вік пов'язаний з усвідомленням індивідуальної громадянської відповідальності за долю власної держави. Поряд із цим саме в цей період людина вперше стає об'єктом цілеспрямованого психологічного тиску різних політичних технологій, протидією некритичному сприйняттю яких може виступати достатня інтелектуальна зрілість і осмислена світоглядна позиція [52, с. 259].

Таким чином, період юності несе в собі як сприятливі щодо становлення громадянської та національної самосвідомості моменти (зокрема, завершення школи), так і несприятливі (наприклад, переживання недостатніх перспектив свого майбутнього працевлаштування в умовах соціальної нестабільності).

На тлі помітнішої консервативності, свого роду психологічної заспокоєності старших періодів онтогенезу це змушує говорити не тільки і не стільки про недостатню громадянську зрілість юнацтва, скільки про гіперболізовані, яскраві у своїх крайнощах форми проявів певного рівня такої зрілості. Інакше кажучи, те, що може бути дещо пом'якшене та завуальоване у сприйнятті сучасності дорослими, майже завжди гротескно виступає у свідомості та вчинках молоді. Подібні психологічні риси даної вікової когорти у психологічній літературі позначаються як такі, що пов'язані із феноменом юнацького максималізму (або світосприйняття, світоосмислення у так званих «чорно-білих тонах»).

Х. Ремшмідт у своїй монографії аналізує соціалізацію сучасної європейської молоді як таку, яка відбувається під впливом стрімкого розпаду традиційних

суспільних цінностей, що, своєю чергою, посилює екзистенційний вакуум і відчуження. Це проявляється, на його думку, у двох основних формах поведінки даної вікової когорти: або взагалі у запереченні будь-яких авторитетів і порядків, або у визнанні існуючого ладу як беззастережно поганого за своєю природою і тому такого, що потребує докорінного руйнування на користь нового – «ідеального» (такого, що таким видається) влаштування життя [75, с. 165–186].

У такому контексті міркувань варто згадати, що у працях Е. Еріксона, Х. Ремшмідта крім виразу «набуття ідентичності» ми знаходимо ще й поняття «психосоціальний мораторій» [44, с. 78]. Психосоціальний мораторій – це свого роду «відстрочка» у прийнятті юнацтвом повноцінної ролі дорослого.

Зауважуємо в цьому контексті, що щонайменше сумнівним щодо наших національних інтересів видається дуже часто некритичне захоплення певною частиною сучасної української молоді деякими новомодними філософськими, релігійними чи етичними поглядами та ідеями. Адже окремі з них можуть, наприклад, посилювати інтровертованість, що переходить в надмірний індивідуалізм (окремі постулати східних філософсько-релігійних течій), або провокувати сприймання інституту держави як способу насилля над індивідуальністю, що може викликати анархічні настрої (скажімо, романтизація образу «вільного та крутого ковбоя»).

Назагал же учнівська молодь – це прогресивна в соціально-психологічному, політико-ідеологічному, інтелектуальному аспектах вікова когорта та демографічна спільнота, представники якої здобувають середню освіту. Вони – вже не стільки об'єкти, скільки суб'єкти освітньо-виховних впливів. Все це треба враховувати педагогам і психологам, не минаючи проблеми необхідності цілеспрямованого формування громадянської та національної самосвідомості.

Висновки до розділу 1

1. Свідомість, не дивлячись на давні традиції свого використання в різних філософських і наукових галузях, все ще залишається недостатньо

концептуалізованою сферою досліджень. Одним із найважливіших завдань у цьому напрямку виступає теоретично та емпірично виважене розкриття структури свідомості, а також обґрунтування одиниць її аналізу. У вітчизняній психології вагомим здобутком на шляху до зазначеної мети став культурно-історичний підхід Л. Виготського, який плідно розвинули та доповнили концептуальні напрацювання Г.Балла, С. Максименка, Ю.Швалба та ін.

2. У сучасних психолого-педагогічних публікаціях часто паралельно зустрічаються поняття «національна (етнічна) свідомість», «громадянська свідомість», «політична свідомість», «правова свідомість», а також «патріотична свідомість». Тому в наш час всі ці терміни потребують свого чіткішого теоретичного розмежування. Його доцільно здійснювати, щонайменше, з двох вихідних теоретичних позицій: в аксіологічних вимірах аналізу, обґрунтовуючи місце громадянських, національних цінностей серед усіх інших вартостей, та з точки зору системного соціально-психологічного підходу, розглядаючи ці види свідомості (самосвідомості) як важливі сфери цілісної свідомості соціалізованого індивіда.

3. Як демонструє аналіз авторитетних психологічних характеристик періоду юності, учнівська молодь аж ніяк не повинна «випадати» з простору цілеспрямованих національних, громадянських освіти та виховання. Адже прагнення молоді до самореалізації, її лібералізм, підвищена критичність, максималізм у думках та в діях як створюють сприятливий для проявів громадянськості ґрунт, так і несуть у собі певну загрозу щодо посилення настроїв відчуженості від своїх співвітчизників і від країни загалом. Усвідомлюємо, що в умовах війни загальні закономірності набувають своїх нових проявів, і це стало поштовхом до організації нами відповідного емпіричного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ САМОСВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Організаційно-методичні процедури емпіричного дослідження

У зв'язку з усіма поставленими завданнями – як теоретичними, так і практичними – дослідження здійснювалося упродовж трьох основних етапів.

На першому етапі (зима 2023 року) вивчалися наукові психологічні, педагогічні, філософські, соціологічні, політологічні, українознавчі публікації з метою міждисциплінарного осмислення феноменів свідомості та самосвідомості, їх різних форм і видів; аналізувалися базові теоретико-методологічні засади психологічного дослідження свідомості та самосвідомості особистості; були окреслені загальна концепція, мета та завдання дослідження.

На другому етапі (весна – літо 2023 року) розроблялися організаційно-методичні засади емпіричного дослідження; здійснювалися пілотажні розвідки; був організований попередній констатувальний експеримент з метою з'ясування конкретного емпіричного змісту національної та громадянської самосвідомості сучасних українських школярів, котрі живуть в умовах війни.

На третьому етапі (осінь 2023 року) був організований основний констатувальний та формувальний експерименти; здійснювалися математична обробка одержаних кількісних даних та інтерпретація її результатів; узагальнювалися та оформлялися результати дослідження; формулювалися висновки.

Як вже згадувалося у вступі, емпіричне дослідження проводилося восени 2023 року на виборці учнівської молоді м. Запоріжжя. До складу вибірки у кінцевому підсумку увійшло 69 осіб – учні 10-х та 11-х класів. Середній вік досліджуваних: 16,8 року. Серед досліджених учнів: 37 дівчат і 32 юнаки.

На першому – орієнтувальному, етапі констатувального експерименту респондентам пропонувався кількісно спрощений варіант методу «незавершених

речень». Оскільки даний метод належить до дослідницьких інструментів проєктивного типу, то дає змогу одержувати не тільки соціально бажані відповіді, а й виявляти, принаймні частково, справжні емоційно насичені ставлення людини до тих чи інших аспектів реальності.

Наступний використаний у дослідженні метод – це асоціативний експеримент. Він належить до методів проєктивного типу, інша його назва – тест словесної асоціації. Задіяне родове поняття «проєктивний метод» вказує на специфічність асоціативного експерименту, пов'язану зі складністю чіткого статистичного аналізу його результатів і підведення їх під певні узагальнені норми. З усім тим, у цьому напрямку були успішно здійснені окремі наукові дослідження, про що згадується у відповідних публікаціях.

Як зазначає Л. Бурлачук, згаданий метод вперше описаний та систематизований Ф. Гальтоном у зв'язку із завданням вивчення «асоціації ідей» [74, с. 17]. Надалі асоціативний експеримент отримав науковий розвиток у дослідженнях Е. Крепеліна, К. Юнга, Г. Кента, О. Розанова, В. Вундта, О. Лурії, а також Д. Рапапорта із співробітниками. Детальне обговорення цього методу можна знайти і у працях Діза, Діксона, Хортонна, Крільмана.

Найбільшу увагу в своїх дослідженнях аналізу психологічної природи процесів, які лежать в основі асоціацій, приділили, насамперед, зарубіжні науковці психоаналітичної орієнтації (З. Фройд, К. Юнг), а також деякі дослідники когнітивного спрямування (Бусвілд, Седжвік, Тульвінг та ін.) [36].

Згідно з детерміністичною позицією З. Фрейда, «вільні асоціації» не є «вільними». Насправді вони спрямовуються несвідомими афективними утвореннями психіки людини («комплексами»), виступаючи символічним відображенням хоча і пригнічених, проте істинних її потягів, бажань, думок. Частково раціонально-наукове, частково інтуїтивне тлумачення цих виявлених вербальних асоціацій як символів чогось прихованого від інших і навіть від самого їх автора – обов'язковий компонент класичного психоаналізу [21, с. 42].

Більш раціональне обґрунтування психічних процесів, які зумовлюють вербальні асоціації, знаходимо в концепціях науковців когнітивного напрямку

психології. Тут, насамперед, варто згадати про популярні теорії семантичної організації пам'яті.

В. Серкін зазначає, що асоціативні зв'язки встановлюються у процесі набуття суб'єктивного досвіду як досвіду історії діяльностей, в які людина була включена [36, с. 72]. З цього випливає, що спорідненість досвіду діяльностей окремих особистостей або цілих груп повинна позначатися на певній схожості їх вербальних і невербальних реакцій в умовах асоціативного експерименту. На жаль, однією зі складових досвіду сучасних українців в умовах воєнного стану стали жорстокі реалії збройної агресії росії проти України.

При дослідженні ціннісної сфери старшокласників ми використали дві психодіагностичні методики, одна з яких передбачає вільну актуалізацію тих аспектів життєдіяльності, які на момент тестування знаходяться в центрі уваги респондентів, друга – відзначення своєї прихильності або неприхильності до заздалегідь сформульованих суджень, тобто оцінювання суб'єктивної значущості відповідних даним судженням духовних і матеріальних благ. Надалі ставилося за мету порівняти результати дослідження учнівської молоді за цими двома методиками.

Перша з них, розроблена П. Івановим та О. Колобовою, має стислу назву «Must-тест» (Додаток А). На думку авторів, методика дає змогу визначити 15 життєвих цілей-цінностей в осіб шкільного та пізнішого віку: «свобода, відкритість і демократія у суспільстві», «безпека і захищеність», «служіння людям», «влада і вплив», «популярність», «автономність», «матеріальний успіх», «багатство духовної культури», «особистісне зростання», «здоров'я», «прив'язаність і любов», «привабливість», «почуття задоволення», «міжособистісні контакти і спілкування», «багате духовно-релігійне життя». Такий список цінностей-цілей, як вказують П. Іванов та О. Колобова, узятий з іншої методики – «Життєві цілі» (Є. Дісл, Р. Райан у модифікації Н. Ключової та В. Чиркова) [48, с. 31–33].

Крім того, автори «Must-тесту» зауважують, що для обробки даних, отриманих з його допомогою, не існує стандартизованої процедури, як і не існує певних обов'язкових «Must-тем», які дослідник змушений знаходити у відповідях

респондентів. Тому для кожної вибірки і для кожного досліджуваного як унікального суб'єкта, як правило, виокремлюється в чомусь своєрідний набір основних груп життєвих цінностей-цілей. Отже, вищенаведені такі групи можуть розглядатися тільки як попередні орієнтири для експериментатора.

Відповідно до інструкції «Must-тесту» досліджуваним було роздано спеціальні бланки для відповідей, в яких їм пропонувалося завершити надруковані речення: «Я обов'язково повинен (повинна)...», «Жахливо, якщо...» і «Я не можу терпіти...» (кожне по 6 разів підряд).

Аналіз одержаних таким чином суджень дав змогу виокремити не 15, а 17 життєвих цінностей-цілей сучасної учнівської молоді. Крім кількісного розширення заздалегідь запропонованої орієнтовної системи таких ціннісних груп, було видозмінено й назви окремих із них у зв'язку з типовими семантичними відтінками сформульованих досліджуваними речень.

Ще однією психодіагностичною методикою, яку було залучено у дослідженні, стала «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової (Додаток Б) [48, с. 26–28].

Провівши добровільне опитування 620 респондентів віком від 14 до 45 років, у процесі якого вони повинні були сформулювати найбільш значущі для себе вартості, дослідниця виокремила 11 цінностей, які, на її думку, притаманні більшою або меншою мірою усім дослідженим віковим когортам (незалежно від їх специфічних соціально-демографічних показників).

У своєму узагальненому вигляді ці цінності отримали наступні назви: 1) «приємне проведення часу, задоволення та відпочинок»; 2) «високий матеріальний добробут»; 3) «пошук і насолода прекрасним»; 4) «допомога та милосердя у ставленні до інших людей»; 5) «любов»; 6) «пізнання нового у світі, природі, людині»; 7) «високий соціальний статус»; 8) «визнання та повага людей»; 9) «висока соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві»; 10) «здоров'я»; 11) «спілкування».

Переходимо до опису та інтерпретації результатів, отриманих на констатувальному етапі нашого емпіричного дослідження.

2.2. Психосемантичне дослідження самосвідомості учнів

Досліджувані старшокласники, відповідно до поставленого завдання, повинні були завершити три речення: «Я як українець/ка...», «Я як громадянин/ка...» і «Мої співвітчизники як громадяни...».

Як виявилось, серед респондентів тільки 9 осіб завершили перші два речення однаково, уточнивши при цьому, що «я як українець/ка» та «я як громадянин/ка» – це «одне й те ж саме». Решта учнів дописували запропоновані речення по-різному. Ось, наприклад, одна з типових відповідей, яка належить Тетяні С., учениці 11 класу: «Я як українка – народилася і живу в Україні, спілкуюся українською мовою, святкую українські свята. Я як громадянка – дотримуюся законів своєї держави, маю певні права та обов'язки, навчаюся у школі, бо це мій обов'язок».

І хоча майже в кожного окремого респондента вербальні стимули «українець» і «громадянин» актуалізували відмінні характеристики, назагал у вибірці проявилася тенденція перетинання семантичних полів завершених речень як між собою, так і з категоріями моральної, політичної, правової, екологічної свідомості. Крім того, всі старшокласники при завершенні речень «Я як громадянин/ка...» і «Мої співвітчизники як громадяни...» використовували значною мірою синонімічні речення або поверталися до попередніх відповідей.

При цьому варто також зауважити, що певна частина досліджуваних учнів проявила дещо критичніше ставлення до своїх співгромадян, аніж до самих себе. Наприклад, Костя В., учень 10 класу, додав при завершенні речення «Мої співвітчизники як громадяни...» наступну фразу: „могли би бути більш активними у волонтерській діяльності...».

Далі, додавши до узагальнених результатів контент-аналізу завершених старшокласниками речень окремі невиявлені в них важливі положення концептуальної моделі зрілої особистості-громадянина, розробленої видатним українським ученим М. Боришевським [8], ми отримали у кінцевому підсумку 50 тверджень, які умовно можна розподілити на наступні тематичні групи:

I. «Духовна афіліція зі своєю країною» (18 тверджень):

- бути патріотично налаштованим до Батьківщини;
- перейматися долею своєї країни;
- мати батьків, бабусь/дідів, прабабусь/прадідів, котрі також жили/живуть на цій землі;

- народитися та постійно проживати на території своєї держави;
- цікавитися історією своєї країни;
- святкувати державні свята;
- бути готовим боротися за свою Батьківщину;
- активно підтримувати незалежність, соборність, єдність своєї держави;
- визнавати та шанувати державні символи;
- шанувати державну мову;
- любити свою Батьківщину;
- пишатися своєю Батьківщиною;
- спілкуватися державною мовою;
- почуватися невід'ємною частиною Батьківщини;
- прихильно ставитися до співвітчизників;
- уявляти майбутнє життя лише у межах Батьківщини;
- відроджувати своїх співвітчизників виїжджати за кордон;
- вірити у щасливу майбутню долю своєї держави.

II. «Національна свідомість і самосвідомість» (8 тверджень):

- пишатися своєю національністю;
- бути наділеним національним менталітетом;
- купувати товари переважно національного виробника;
- дотримуватися національних звичаїв, традицій, обрядів;
- підтримувати національну культуру (читати вітчизняні книги, дивитися фільми, слухати музику і т. д.);
- хоча б деколи носити національний одяг;
- наслідувати у вчинках національних героїв;
- готувати та їсти національні страви.

III. «Правова свідомість і самосвідомість» (6 тверджень):

- проявляти законослухняність;
- поважати Конституцію, закони своєї держави;
- сумлінно виконувати громадянські обов'язки;
- активно відстоювати громадянські права;
- поважати права співвітчизників;
- активно протидіяти порушенню законів співвітчизниками.

IV. «Моральна свідомість і самосвідомість» (5 тверджень):

- підтримувати злагоду на Батьківщині;
- з повагою ставитися до представників інших етносів, народів, націй, котрі живуть у країні;
- дотримуватися моральних норм у ставленні до інших людей;
- сумлінно навчатися, щоб у майбутньому приносити користь державі;
- активно протидіяти аморальній поведінці співвітчизників.

V. «Екологічна свідомість і самосвідомість» (4 твердження):

- цікавитися екологічною ситуацією у своїй країні;
- любити красу рідної природи;
- ощадливо ставитися до природних ресурсів своєї країни;
- активно протидіяти вчинкам співвітчизників, котрі шкодять рідній природі.

VI. «Самовдосконалення і самореалізація» (3 твердження):

- постійно самовдосконалюватися, розвивати та реалізовувати свої здібності;
- відповідально ставитися до фізичного та психічного здоров'я;
- народити дітей як майбутніх громадян своєї держави.

VII. «Політична свідомість і самосвідомість» (2 твердження):

- цікавитися сучасною політичною ситуацією у своїй країні;
- брати активну участь у громадському житті своєї країни.

VIII. «Економічна свідомість і самосвідомість» (1 твердження):

- цікавитися сучасною економічною ситуацією у своїй країні.

Наступним етапом нашого дослідження, як уже зазначалося в попередньому пункті роботи, став констатувальний асоціативний експеримент.

Перед проведенням асоціативного експерименту необхідно було розв'язати проблему формулювання переліку важливих і, водночас, мінімально достатніх (з метою уникнення перевтоми респондентів) у контексті дослідження свідомості та самосвідомості вербальних стимулів.

Щоб звузити цей список до прийнятних меж, було здійснено контент-аналіз монографій та статей найбільш відомих у відповідній психолого-педагогічній галузі вітчизняних науковців, прізвища яких перераховувалися у першому розділі роботи.

Спираючись на результати контент-аналізу, для асоціативного експерименту ми обрали 30 слів-стимулів: «суспільство», «державна», «нація», «Батьківщина», «народ», «Україна», «етнос», «громадянин», «націоналізм», «шовінізм», «влада», «право», «рідна земля», «обов'язок», «сім'я», «закон», «природа», «толерантність», «політика», «чужоземець», «економіка», «рідна мова», «Конституція», «патріотизм», «доброта», «українець», «демократія», «праця», «справедливість», «краса».

Зауважимо, що цей перелік не претендує на вичерпність, оскільки може бути доповнений іншими поняттями. У нашому випадку він є швидше орієнтовним; припускаємо, що його розширення могло би призвести до надмірної втоми досліджуваних та, як наслідок, їх недбалості у відповідях.

Варто зазначити, що обрані слова-стимули подавалися учням саме у згаданій послідовності, оскільки ми намагалися уникнути хронологічно спорідненого подання семантично близьких стимулів (наприклад, «нація» і «народ» або «закон» і «Конституція»).

Зауважимо також, що у дослідженні було використано вільний асоціативний експеримент, який не передбачає будь-яких обмежень вербальних реакцій в їх кількості або за певними ознаками. При встановленні міри типовості цих реакцій ми спиралися на твердження В. Серкіна, котрий вважає, що якщо асоціація при описуванні якого-небудь стимулу використана трьома або більшою кількістю досліджуваних, то вона використана не випадково (хоча процедура чіткого доведення цього доказу ще не розроблена) [46, с. 76].

Подібну позицію знаходимо і у статті Г. Мартиновича [29, с. 102], спеціально присвячений обговоренню процедури аналізу результатів асоціативного експерименту. Таким чином, статистично значущою будемо вважати кожен таку асоціацію, яка проявилася у вибірці не менше трьох разів.

Проаналізуємо результати асоціативного експерименту у контексті узагальнених показників афективного забарвлення у свідомості страшокласників усіх вищезгаданих важливих понять.

Найбільшу абсолютну кількість асоціацій у досліджуваних викликав вербальний стимул «природа» – 128 слів. До цієї загальної суми увійшли позитивні асоціації – 27,65 % («краса», «відпочинок, спокій», «позитивні емоції», «захист, охорона», «чистота», «життя», «здоров'я», «воля, свобода», «весна», «багатство, могутність», «добро», «душа»), негативні – 0,95 % («забруднення»), нейтральні – 71,4 % (див. додаток В.1). Відсутність реакцій: у 2 учнів.

На слово-стимул «сім'я» було зафіксовано 119 асоціацій. Серед них: позитивних – 77,76 % («батьки, мама, тато», «дитина, діти», «родина, рідні люди», «любов, відданість, вірність», «злагода, підтримка, взаєморозуміння», «тепло, вогнище, затишок», «я, моя», «добробут, достаток», «щастя, радість», «брат, сестра», «цінність, найважливіше», «бабця, дід», «життя», «рівноправ'я», «блакитне небо», «зірки», «здоров'я», «добро»), негативних – 0,8 % («проблеми, суперечки»), нейтральних – 21,44 % (див. додаток В.2). Відсутність будь-яких реакцій: в 1 учня.

Слово-стимул «суспільство» – 115 асоціацій. З цієї загальної абсолютної кількості позитивні асоціації складають 8 % («порядок, правила, гармонія», «взаєморозуміння, взаємодопомога», «я», «добробут, щастя», «сміливість», «розвиток», «права», «велич», «рівність», «визнання», «любов»), негативні – 2,44 % («бруд, обман», «війна, конфлікт», «занедбаність», «нещастя», «пасивність»), нейтральні – 89,56 % (див. додаток В.3). Відсутність реакцій: у 4 учнів.

Слово-стимул «Батьківщина» – 107 вербальних реакцій. Серед них: позитивних асоціацій – 42,73 % («рідний край, рідна земля», «сім'я, родина», «любов, відданість, повага», «патріот, патріотизм», «незалежність, воля», «краса»,

«життя», «гармонія», «оберіг», «гордість»), негативних – 0,22 % («війна»), нейтральних – 57,05 % (див. додаток В.4). Відсутність реакцій: у 3 учнів.

Слово-стимул «держава» – 106 асоціацій. Серед них позитивних – 8,07 % («єдність, злагода», «сім'я, дім», «демократія», «стабільність», «добробут», «спокій», «велич», «свідомість», «цінність», «сонце», «турбота»), негативних – 1,57 % («безлад, метушня», «бідність, нестача», «страх», «війна»), нейтральних – 90,36 % (див. додаток В.5). Відсутність реакцій: у 6 учнів.

Слово-стимул «Україна» – 103 асоціації. Серед них: позитивних – 24,19 % («моя, рідна», «незалежність, суверенітет», «мати, батьки, сім'я», «ми, єдність», «могутність, багатство», «демократія», «любов», «молодість», «надія», «друзі», «велич», «гордість», «майбутнє»), негативних – 3,72 % («занедбаність, знедоленість, слабкість», «неволя», «ненависть», «війна»), нейтральних асоціацій – 72,09 % (див. додаток В.6). Відсутність реакцій: у 2 учнів.

Слово-стимул «рідна земля» викликав 101 асоціацію. При цьому негативні серед них відсутні, позитивних – 16,21 % («батьки, сім'я, родина», «любов, тепло», «незалежність, свобода», «краса», «друзі», «радість, щастя», «пісня», «затишок», «патріот», «джерело сили», «чистота», «святість», «годувальниця»), нейтральних – 83,79 % (див. додаток В.7). Відсутність реакцій: в 1 учня.

Слово-стимул «громадянин» – 96 асоціацій. В тому числі позитивних – 30,3 % («гордість, гідність, самосвідомість», «я», «патріот, патріотизм», «права», «законослухняність», «незалежність, воля», «правила, порядок», «вірність», «впевненість», «сила», «цінності», «друг», «ввічливість», «дорослість», «веселощі», «любов»), негативних – 0,51 % («самотність»), нейтральних – 69,19 % (див. додаток В.8). Відсутність реакцій: у 4 учнів.

На вербальний стимул «краса» було зафіксовано теж 96 вербальних реакцій. При цьому негативні серед них взагалі відсутні, нейтральних – 1,81 % («відносність», «вчинки», «рися», «необхідність»), а більшість (98,19 %) – позитивних асоціацій (див. додаток В.9). Відсутність реакцій: у 3 учнів.

Слово-стимул «влада» – 93 асоціації. Серед них: позитивних – 36,03 % («сила, могутність», «гроші, багатство», «справедливість, чесність», «законність»,

«повага, авторитет», «права», «розум, мудрість», «демократія», «перемога», «незалежність», «берегиня», «один за всіх», «добро», «надійність»), негативних – 18,02 % («корупція, беззаконня, обман», «жорстокість», «егоїзм, байдужість», «нікчемність», «плутанина», «амбіції», «сліпота», «заздрість»); нейтральних – 45,95 % (див. додаток В.10). Відсутність реакцій: у 4 учнів.

Слово-стимул «патріотизм» – 91 асоціацію. Серед них: позитивних – 68,77 % («любов, відданість, вірність», «Україна, Батьківщина», «боротьба, незламність, героїство», «гідність, самоповага», «віра, переконання», «воля, свобода», «людяність, співчуття», «я», «повага», «бажана риса», «справедливість», «право», «благородство», «батьки», «розвиток»), нейтральних – 31,23 %, а негативні взагалі відсутні (див. додаток В.11). Відсутність реакцій: у 2 учнів.

Слово-стимул «народ» – 89 асоціацій. В тому числі позитивних – 19,52 % («єдність, близькість», «сила, влада», «демократія, прозорість», «незалежність, свобода», «патріоти, герої», «освіченість, розум», «я», «радість», «чистота», «гостинність»), негативних – 2,38 % («неосвіченість, непутящість», «несправедливість», «голод», «зима», «бідність»), нейтральних – 78,1 % (див. додаток В.12). Відсутність реакцій: у 5 учнів.

Слово-стимул «Конституція» – 87 асоціацій. Серед них: позитивних – 25,73 % («право, права», «правила, порядок», «важливість, основа», «незалежність, суверенітет», «надійність, захист», «повага, дотримання», «справедливість», «мораль», «свято», «демократія», «досягнення», «єдність»), негативних – 2,39 % («порушення, кримінал», «відсутність впливу», «недосконалість», «обман»), нейтральних – 71,88 % (див. додаток В.13). Відсутність реакцій: у 5 учнів.

Слово-стимул «українець» – 82 асоціації. До цієї загальної абсолютної кількості увійшли: позитивні асоціації – 22,04 % («я», «патріот», «волелюбність, гордість, боротьба», «щирість, гостинність, доброта», «працьовитість», «вірність», «витримка», «друзі», «гарна вдача», «найкращий у світі»), негативні – 4,3 % («бідняк, бідний», «обмеженість», «жадібність», «байдужість», «нереалізований потенціал», «нещастя»), нейтральні – 73,66 % (див. додаток В.14). Відсутність реакцій: у 2 учнів.

Слово-стимул «нація» – 81 асоціацію. Серед них: позитивних – 19,14 % («єдність, спільність», «менталітет, духовність», «самосвідомість, самоповага, гордість», «патріотизм, геройство», «незалежність, суверенітет», «я», «творчість», «демократія», «рідний край», «перемога», «довіра»), негативних – 1,08 % («пригніченість», «війна», «смерть»), нейтральних – 79,78 % (див. додаток В.15). Відсутність реакцій: у 2 учнів.

Слово-стимул «політика» – 78 асоціацій. Серед них позитивних виявилось тільки 7,61 % («економіка, гроші», «справедливість, чесність», «ідеали», «розвиток», «можливість», «честь», «інтерес», «свідомість», «освіта», «добробут»), негативних – 38,04 % («обман, несправедливість, беззаконня», «сварки, суперечки, конфлікти», «хаос, плутанина, загадки», «гра, інтриги», «ворожість, жорстокість», «демагогія», «байдужість»), нейтральних – 54,35 % (див. додаток В.16). Відсутність реакцій: у 3 учнів.

Слово «доброта» – теж 78 асоціацій. До цієї загальної абсолютної кількості увійшли переважно позитивні асоціації – 92,94 % («розуміння, співчуття», «чесність, справедливість, щирість», «допомога, милостиня, добрі вчинки», «любов, теплі почуття», «людяність, атрибут людини», «певні конкретні особи», «щедрість, безкорисливість», «усмішка, доброзичливість, ніжність», «ввічливість», «сім'я, родина», «радість, щастя», «повага, взаємоповага», «я», «честь», «злагода», «цінність», «чистота», «безмежність», «краса», «основа», «життя», «небайдужість», «дружба», «подяка», «квіти», «дитина»); є і негативні – 3,26 % («зло, гнів», «невзаємність», «тільки на словах», «недалекоглядність», «обмеженість», «бідність», «зажерливість»), а також нейтральні – 3,8 % (див. додаток В.17). Відсутність будь-яких реакцій: у 2 учнів.

Слово-стимул «чужоземець» – 75 асоціацій. Серед них: позитивних асоціацій – 11,55 % («інтерес, новизна, незвичність», «спілкування, знайомство», «гроші», «весна», «крила», «брат», «повага»), негативних – 23,1 % («росіянин», «емігрант, біженець», «ворог, загарбник», «незрозумілість», «дикун», «беззахисність»), нейтральних – 65,35 % (див. додаток В.18). Відсутність реакцій: у 3 учнів.

Слово-стимул «право» – 74 асоціації. Серед них: позитивних – 38,73 % («свобода, незалежність», «можливість», «користування, дієвість», «на вибір», «на життя», «захист, допомога», «на думку», «на власність», «справедливість, правда», «я», «розвиток», «інтереси», «на відпочинок», «велич», «привілей», «демократія», «гарантії»), негативних – 3,18 % («обмеження, залежність», «несправедливість, обман», «відсутність», «недосконалість»), нейтральних – 58,09 % (див. додаток В.19). Відсутність реакцій: у 4 учнів.

Слово-стимул «рідна мова» – 73 асоціацій. В тому числі позитивних – 30,06 % («милозвучність, краса», «скарб, святиня», «мама, родина», «повага, гордість», «необхідність, важливість», «моя», «єдність», «любов», «патріотизм», «право», «життя», «найкраща», «зрозумілість», «воля», «щирість»), негативних – 1,15 % («суржик», «відчуженість»), нейтральних – 68,79 % (див. додаток В.20). Відсутність реакцій: у 3 учнів.

Слово-стимул «закон» – 72 асоціації. Серед них: позитивних – 38,3 % («право, права», «дотримання, непорушність», «справедливість, чесність», «порядок, гармонія», «воля, вибір», «добро, мораль», «захист», «добробут», «демократія», «знання», «мир»), негативних – 20,36 % («обов'язки, обмеження», «порушення, злочин», «несправедливість, недосконалість», «зло», «страх», «байдужість»), нейтральних – 41,34 % (див. додаток В.21). Відсутність реакцій: у 3 учнів.

Слово-стимул «праця» – 71 асоціація. В тому числі позитивних – 42,51 % («гроші, зарплатня, добробут», «працьовитість, наполегливість, старанність», «задоволення, насолода», «результативність, досягнення», «життя, спосіб життя», «розвиток, вдосконалення», «свобода, незалежність», «чесність», «допомога», «здоров'я», «злагода», «батьки», «важливість», «надія», «рівність», «відпочинок», «можливість», «стабільність», «патріот», «повага»), негативних – 17,43 % («втома, зусилля, клопіт», «лінощі, нелюбов», «смерть», «несправедливість»), нейтральних – 40,06 % (див. додаток В.22). Відсутність реакцій: у 5 учнів.

Слово-стимул «економіка» – 69 асоціацій. До цієї загальної абсолютної кількості увійшли: позитивні асоціації – 52 % («гроші, фінанси», «розвиток,

покращення, добробут», «стабільність», «прогнозування, регулювання», «життя», «права», «важливість», «зарплата», «ресурси»), негативні – 9,54 % («криза, занепад, слабкість»), нейтральні – 38,46 % (див. додаток В.23). Відсутність реакцій: у 5 учнів.

Слово-стимул «демократія» – 68 асоціацій. Серед цієї кількості: позитивних – 50,31 % («свобода слова, вибору, дій», «право, права», «рівність, рівноправ'я», «співдружність, одностайність», «чесність, справедливість», «закон», «щастя», «патріотизм», «гуманність», «ідеал», «розвиток», «стабільність»), негативних – 8,7 % («анархія, безвладдя», «відсутність у нас», «зло, нав'язування», «обман», «сам за себе», «пасивність», «недосконалість»), нейтральних – 40,99 % (див. додаток В.24). Відсутність реакцій: у 6 учнів.

Слово-стимул «обов'язок» – 67 асоціацій. В тому числі позитивних асоціацій – 30,49 % («відповідальність, виконання», «допомога, захист», «право, права», «любов, кохання», «повага», «вірність», «честь», «ланцюг свободи», «друзі», «життя», «достаток», «чесність»), негативних – 24,26 % («необхідність, вимушеність», «мобілізація», «відсутність», «невиконання»), нейтральних – 45,25 % (див. додаток В.25). Відсутність реакцій: у 4 учнів.

Слово-стимул «справедливість» – 65 асоціацій. Серед них: позитивних асоціацій – 73,03 % («правдивість, чесність», «доброта, підтримка, людяність», «мудрість, розсудливість, раціональність», «рівність, рівноправ'я», «любов», «відповідальність, сумління», «віра, надія», «порядок», «свобода, воля», «толерантність», «честь», «перемога», «гордість», «освіта», «вірність», «радість», «добробут», «життя», «ідеал вчителя», «безкорисливість», «право», «дружба», «демократія», «батьки»), негативних – 15,46 % («суд, покарання», «міф, відсутність у реальності», «не для всіх», «сльози», «зло»), нейтральних – 11,51 % (див. додаток В.26). Відсутність реакцій: у 7 учнів.

Слово-стимул «націоналізм» – 64 асоціації. Серед них: позитивних – 46,55 % («патріотизм, патріот», «любов, відданість», «цінності, переконання», «гідність, гордість», «свобода, незалежність», «права», «єдність», «гроші», «законність», «розвиток», «мужність», «демократія», «справедливість», «повага»), негативних –

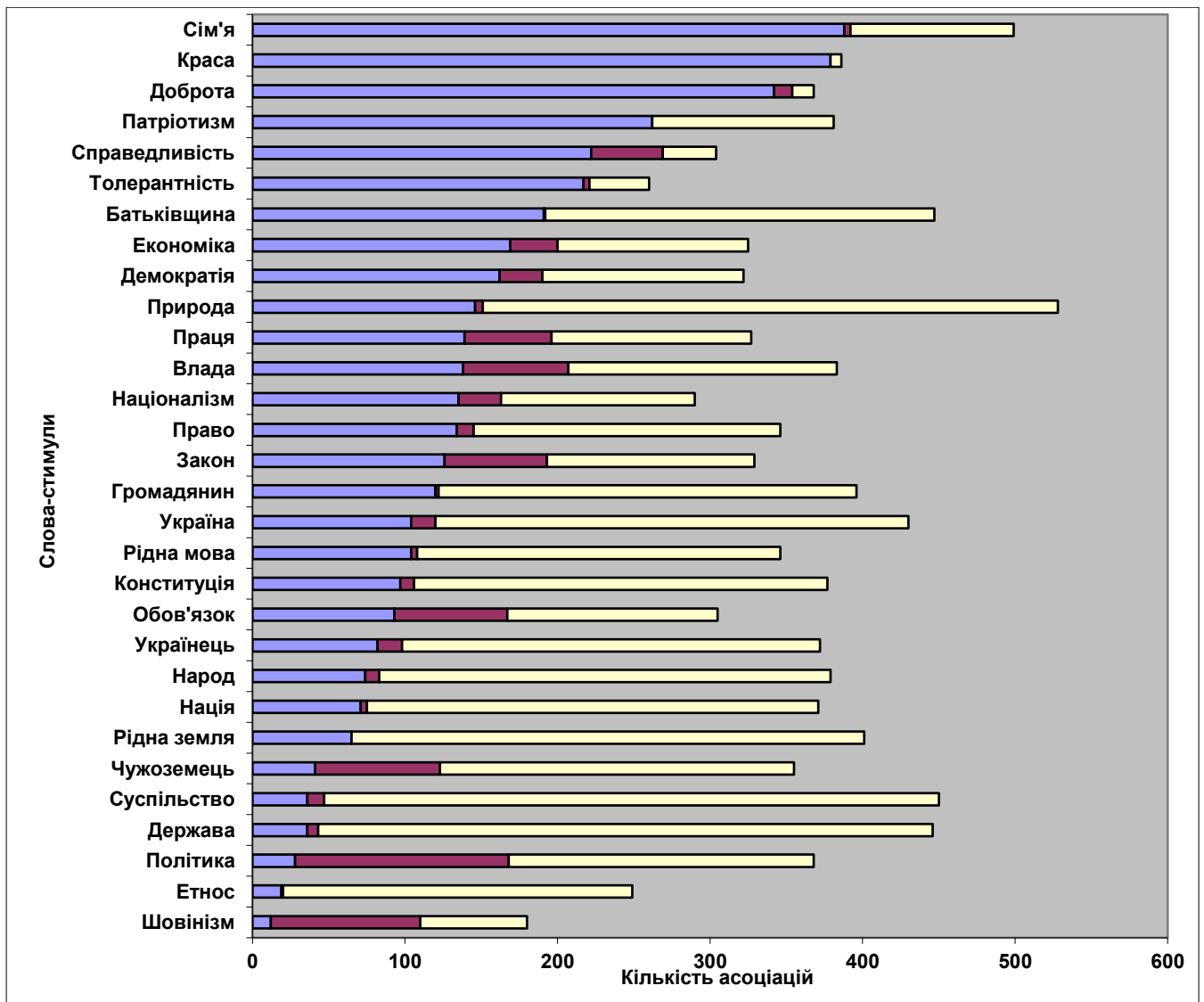
9,66 % («шовінізм, расизм, фашизм», «хвороба, зло», «упередженість, зверхність», «безглуздя»), нейтральних – 43,79 % (див. додаток В.27). Відсутність реакцій: у 9 учнів.

Слово-стимул «толерантність» – теж 64 асоціації. В тому числі позитивних – 83,46 % («вихованість, інтелігентність», «повага, взаємоповага», «стриманість, терплячість», «співчуття, розуміння», «доброта, людяність», «тактовність», «справедливість, чесність», «відповідальність, пунктуальність», «мораль, сумління», «вишуканість», «еліта», «оптимізм», «порядок», «впевненість», «багатство», «успіх», «гарний одяг», «розум», «гідність»), негативних – 1,54 % («запальність», «слабкість духу», «неспокій», «егоїзм»), нейтральних – 15 % (див. додаток В.28). Відсутність реакцій: у 5 учнів.

Слово «етнос» – 62 асоціації. Серед них: позитивних – 7,63 % («єдність, спільність», «різноманіття», «життя», «любов до рідного», «гордість», «краса», «перспектива»), негативних – 0,4 % («байдужість»); нейтральних асоціацій – 91,97 % (див. додаток В.29). Відсутність реакцій: у 8 учнів.

Слово-стимул «шовінізм» – 60 асоціацій. Серед них: позитивних – 6,67 % («патріотизм», «Батьківщина», «власність», «моральність», «сонце», «сміливість», «віра», «розум», «гордість»), негативних – 54,44 % («неповага, приниження, пригнічення», «зло, ненависть, неприязнь», «расизм, фашизм», «війна, боротьба», «несправедливість», «перебільшення», «обмеженість», «бідність», «тоталітаризм»); нейтральних – 38,89 % (див. додаток В.30). Відсутність реакцій: в 11 учнів.

Ми розташували поняття за кількістю реакцій на відповідні вербальні стимули. Може бути й інший принцип розташування: у зв'язку з їх емоційною прийнятністю або, навпаки, неприйнятністю для респондентів. Так, на мал. 2.1 відображена послідовність 30 запропонованих слів-стимулів згідно з порядком спадання кількості позитивних асоціацій і, відповідно, зростання – негативних:

Мал. 2.1 Емоційні параметри понять

Примітка. Блакитна частина стовпчиків діаграми відповідає відсоткам позитивних асоціацій, червона – негативних, жовта – нейтральних

Таким чином, як демонструють результати асоціативного експерименту, деякі традиційні для нашого соціуму поняття мають помітний негативний підтекст у свідомості дослідженої учнівської молоді.

Найбільшою мірою це стосується таких вербальних стимулів, як «політика», «шовінізм», «чужоземець», «обов'язок», «закон», «влада» і «праця». І якщо у випадку із «шовінізмом» або «чужоземцем» прогнозувалася ще більша кількість негативних асоціацій, то щодо виявлених показників афективного тону семантичних полів інших (із зазначеного переліку) понять ситуація є небажаною.

Усвідомлюємо, що в умовах війни негативні конотації понять «шовінізм» та «чужоземець» закономірно посилюються, а проте, для прикладу, подальша сумлінна праця нашої молоді – вагомий чинник прогнозованої повоєнної розбудови країни. Аналогічне стосується і ставлення особистості до своїх громадянських обов'язків.

Отже, при здійсненні цілеспрямованого формування свідомості та самосвідомості сучасної молоді варто спочатку спиратися не на вище згадані поняття, а, насамперед, на «сім'ю» (у формі висловлювань «твоя країна – це твоя велика сім'я» і т. п.), «красу» (ідея, наприклад, про «величну духовну красу тієї людини, котра служить своїй рідній землі»), «доброту» (гасло «людина не може вважатися доброю, якщо вона така у своєму ставленні тільки до рідних чи друзів і не допомагає, в міру можливості, іншим своїм співгромадянам» і т. ін.), а також на «патріотизм», «толерантність», «Батьківщину».

Тут доцільно також зазначити, що на фоні інших етичних категорій вербальний стимул «справедливість» виявився дещо суперечливим в аспекті емоційного ставлення до нього досліджуваних, а поняття «Україна», «рідна земля», «держава» – значно більш нейтральними, ніж «Батьківщина». Ці та всі подібні факти варто враховувати як педагогам сучасної української школи, так і іншим комунікаторам, котрі взаємодіють з учнями, зокрема, і психологам.

Назагал ми дійшли висновку, що ціннісні орієнтації особистості – це один із найважливіших аспектів її соціальності, який нерозривно взаємозв'язаний з усіма іншими її аспектами (насамперед, із моральними, національними, політичними та правовими). У зв'язку з вищезазначеним зрозуміло, що виявлення реальних ціннісних орієнтацій сучасної учнівської молоді та встановлення їх ієрархії дасть змогу більш обґрунтовано з психологічної точки зору підійти до її освіти та самоосвіти в непростих умовах війни.

2.3. Вивчення системи цінностей старшокласників

Семантичний аналіз завершених досліджуваними речень у контексті методики «Must-test» і порівняння кількостей висловів, належних до того чи іншого

семантичного поля, виявили наступну ієрархію із 17 основних життєвих цінностей-цілей сучасних українських старшокласників:

1) «особистісне зростання і самореалізація» (672 судження) – типовими для цієї групи є вислови «закінчити свою школу (отримати освіту)», «знайти гідну роботу», «вступити в університет» або більш дифузні за значенням («знайти свою мету в житті», «втїлити в життя свої мрії (досягти поставлених цілей)», «реалізувати себе» і т. п.);

2) «міжособистісні зв'язки, спілкування, взаєморозуміння» (584 судження) – наприклад, нестерпною для учнів є перспектива чи реальність самотності, нерозуміння та образ із боку рідних або друзів, сварок із ними, своєї непотрібності значущим особам або взагалі іншим людям, неможливості знайти кохану («любиму») людину тощо;

3) «задоволення і внутрішній комфорт» (563 судження) – наприклад, старшокласники прагнуть відпочинку і приємного проведення часу, гарного настрою та інших ознак психологічного благополуччя, сприятливих погодних умов, відсутності в навколишньому життєвому просторі окремих неприємних для них людей, тварин, інших фізичних стимулів, зокрема, «війни» або просто бажають «бути щасливими»;

4) «чесність і надійність у стосунках з іншими» (545 суджень) – сюди увійшли, насамперед, ті речення, в яких досліджувані висловлюють свою огиду до обману, зради, підступності та несправедливості у стосунках;

5) «багатство духовної культури та моральна вихованість» (377 суджень) – цю групу складають вислови переважно абстрактного характеру (зокрема, «бути справжньою (хорошою) людиною»), а також ті, які стосуються неприйняття людських заздрощів, злості, байдужості, егоїзму, пихатості та самозвеличування;

6) «прив'язаність і любов» (329 суджень) – для досліджуваних нестерпною є навіть думка про можливу втрату батьків, друзів, інших дорогих людей, а також про таку ситуацію, коли або ти нікого не любиш («не кохаєш»), або тебе ніхто не любить;

7) «учбова діяльність і поточні успіхи в ній» (238 суджень) – найбільш типовими для даної групи є речення «вчитися (гарно)», «скласти (добре) екзамени», «підготувати домашнє завдання» і т. п.;

8) «автономність, саморозуміння та самоповага» (197 суджень) – сюди увійшли ті речення, в яких учні висловлюють потребу в самостійності, незалежності, відповідальності за самого себе, а також протест проти тиску чи зайвого опікунства з боку навколишніх людей;

9) «повага з боку інших» (186 суджень) – у висловах з цієї групи відображене неприйняття неповаги, зухвальства, приниження, критики чи навіть відсутності елементарної уваги з боку оточення;

10) «матеріальний успіх» (183 судження) – в цій групі найпоширенішими є вислови типу «заробити гроші», «отримати бажаний подарунок», «виграти в лотерею», «незабаром могли матеріально забезпечувати самого себе» тощо;

11) «здоров'я» (173 судження) – «я обов'язково повинен (повинна) бути здоровою», «жахливо, якщо хворієш (рідні хворіють)» і т. п.;

12) «служіння батькам, близьким, іншим людям» (170 суджень) – досліджувані визнають, насамперед, свій обов'язок допомагати батькам (зокрема, щоб віддячити їм), значно рідше вони згадують про необхідність підтримки інших рідних, своїх друзів або «всіх людей»;

13) «захищеність і надійність у житті» (169 суджень) – найбільш жахливою гіпотетичною перспективою для старшокласників є тривалість війни, оскільки після цього можуть бути «кінець світу», «раптова власна смерть», «певна катастрофа (природна, техногенна)» або просто «щось несподіване»;

14) «привабливість, охайність, відповідність культурним нормам людей та речей» (159 суджень) – особливу огиду в досліджуваних викликають вигляд людей у нетверезому стані, дівчата, котрі палять, нецензурна лексика, бруд у приміщеннях, надворі або на речах;

15) «гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні (після Перемоги)» (157 суджень) – цю групу склали досить таки різноспрямовані за змістом судження, об'єднуючою основою для яких є масштабна згадка про свою

країну або свій народ; наприклад, «я обов'язково повинен (повинна) любити Батьківщину, зробити свій корисний внесок у суспільне життя, певним чином допомогати своїй державі та своїм співвітчизникам і т. п.», «жахливо, якщо: у моїй країні нічого не зміниться на краще, не закінчиться війна, держава не дбатиме про своїх громадян і т. д.» або «Я не можу терпіти: несвідому масу громадян, корумпованих політиків, байдужість до проблем держави і т. п.»;

16) «слід на Землі після себе» (129 суджень) – в цій групі помітно переважають речення «народити та виховати дітей», крім того, зустрічаються поодинокі вислови глобального типу («залишити на Землі щось після себе») або вислови з метафоричним наголосом («посадити дерево»);

17) «духовно-релігійне вдосконалення» (8 суджень) – до цієї незначної кількості належать згадки про необхідність вірити в Бога, молитися йому, жити за його законами (заповідями) або відвідувати церкву, ходити на певні релігійні зібрання.

Якщо об'єднати семантично споріднені групи «багатство духовної культури та моральна вихованість» і «чесність і надійність у стосунках з іншими», то на перше місце в розглянутій ієрархії виходить узагальнена ціннісна основа «належна моральність у поведінці» (разом – 922 вислови), ключовими антиподами якої є обман, зрада, несправедливість, а також егоїзм і байдужість до навколишніх людей. Власне ж громадянська ціннісна група – «гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні (після Перемоги)» – займає тут одне з останніх місць.

Таким чином, специфіка формування національної та громадянської самосвідомості української учнівської молоді повинна передбачати звертання, насамперед, до її моральних складових (на відміну від деяких західних країн – наприклад, США, де як підґрунтя свідомого становлення громадянськості ще з дитячих років закладається повага до законів своєї країни).

Тому, виходячи з результатів проєктивного «Must-тесту», можна стверджувати, що найвагомішими життєвими орієнтирами для української учнівської молоді є самореалізація та підтримка належної моральності. При цьому

згадані орієнтири старшокласників існують, на жаль, майже в незалежній від інституцій держави площині індивідуального функціонування або у контексті соціальних контактів переважно тільки з близькими людьми. У зв'язку з усім вищезазначеним власна країна дуже часто сприймається та осмислюється дослідженими старшокласниками не тільки як індиферентний щодо задоволення їх особистісних потреб «чинник», а й інколи навіть як перешкода на цьому шляху – у формі, наприклад, «поганої влади», «корумпованих чиновників» і т. п.

Отже, виокремлені нами за результатами проєктивного тестування групи ціннісних орієнтацій «захищеність і надійність у житті», «слід на Землі після себе», «багатство духовної культури та моральна вихованість», «особистісне зростання та самореалізація», «духовно-релігійне вдосконалення», «чесність і надійність у стосунках з іншими» не мають аналогів у запропонованій С. Бубновою моделі ціннісних орієнтацій.

Можемо припустити, що вагомий вплив на отримані результати мають саме умови воєнного стану. Зокрема, вони вплинули на появу такого конструкту, як «захищеність і надійність у житті». Тобто, війна актуалізувала «другу сходинку» відомої «піраміди потреб Маслоу – «сходинку безпеки».

Крім того, в даному випадку має місце відображення психологічної та соціально-психологічної специфіки старшокласників, що вже аналізувалася у відповідному теоретичному розділі роботи. Адже визнана провідними дослідниками цього вікового періоду особливість юнацтва – це його спрямованість на майбутнє, яке повинне бути хоч якось гарантованим і сприятливим для власних досягнень. Поряд із цим, саме в юнацькому віці особистість постає перед необхідністю гармонійного розв'язання психосоціальної кризи «міжособистісна близькість – соціальна ізоляція», що передбачає знаходження оптимальної «золотої середини» між збереженням власної унікальної ідентичності та підтримкою соціальних контактів.

Це розуміє і С. Бубнова, котра внаслідок аналізу результатів порівняльних досліджень, проведених на вибірках різного віку та соціального статусу (школярі, молодь, котра навчається і котра працює) дійшла висновку, що структура ціннісних

орієнтацій особистості молодшої людини відображає, в першу чергу, її вікові особливості, а вже потім – статеву та іншу належність. Зокрема, це стосується тих цінностей, які дана соціально-демографічна спільнота визначає як найбільш вагомими для себе, а от у випадку аспектів буття, що відкидаються тим чи іншим досліджуваним як неістотні, все ж таки мають певний вплив еталони його професійних інтересів [с. 43].

Після тестування нашої вибірки за методикою С. Бубнової та виведення узагальнених середніх арифметичних показників було одержано наступну ієрархію вартостей (у дужках наведені рангові місця більш-менш відповідних їм «наших» ціннісних груп):

1. «визнання та повага людей» – 4,78 (9);
2. «допомога та милосердя у ставленні до інших людей» – 4,71 (12);
3. «спілкування» – 4,62 (2);
4. «приємне проведення часу, задоволення та відпочинок» – 4,21 (3);
5. «висока соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві» – 3,79 (15);
6. «пошук і насолода прекрасним» – 3,77 (14);
7. «любов» – 3,72 (6);
8. «високий соціальний статус (і управління людьми)» – 3,69 (8);
9. «пізнання нового у світі, природі, людині» – 3,37 (7);
10. «високий матеріальний добробут» – 3 (10);
11. «здоров'я» – 2,6 (11).

Отже, дві ієрархії ціннісних орієнтацій, отримані із застосуванням двох різних методик, навіть в одній і тій самій вибірці учнівської молоді (старшокласників ЗЗСО м. Запоріжжя) мають суттєві розбіжності між собою. Зокрема, при оцінюванні запропонованих «зовнішніх» суджень у формі згоди або незгоди з ними на першому місці опиняється потреба у визнанні й повазі з боку навколишніх людей, яка у випадку вільної актуалізації респондентами їх власних пріоритетів опиняється аж на дев'ятій позиції.

Такий ранговий незбіг цілком вірогідно, на нашу думку, можна пояснити тим, що виявлену як домінуючу потребу в самореалізації учнівська молодь у випадку заздалегідь сформульованих суджень ціннісного характеру часто вимушено проєктує в окремі з них. Зокрема, у контексті методики С. Бубнової глобальні бажання типу «досягти чогось у житті» або «вступити в університет» втілилися, насамперед, у більш конкретні життєві орієнтації на здобуття поваги від друзів або однокласників (зокрема, за особистісні риси).

У зв'язку з цим доцільним, на нашу думку, виглядає об'єднання двох виокремлених за допомогою «Must-тесту» цінностей-цілей «особистісне зростання та самореалізація» та «повага з боку інших» в одну спільну – «визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання».

На другій позиції, згідно з результатами «Must-тесту», – визнання юними респондентами необхідності допомагати іншим людям, тоді як при проєктивному підході аналогічний життєвий орієнтир здобув тільки дванадцятьє рангове місце.

Вище ми вже поєднали дві семантично споріднені групи ціннісних орієнтацій учнів в одну – «належна моральність у поведінці», яка в такому варіанті випередила за загальною кількістю відповідних висловів «особистісне зростання та самореалізацію», посівши переконливе перше місце. Крім того, до неї, згідно з результатами опитування за методикою «Must-тест», можна приєднати ще і «служіння батькам, близьким, іншим людям», у зв'язку з чим дана група вартостей одержує дещо видозмінену узагальнювальну назву – «належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей».

Третя і четверта позиції за методикою С. Бубнової («спілкування» та «приємне проведення часу, задоволення та відпочинок») практично ідентичні до результатів опитування за попереднім тестом (там подібні за змістом ціннісні групи на другому і третьому місцях). Отже, відповідні життєві орієнтири однозначно посідають одні з найбільш пріоритетних місць у свідомості сучасної учнівської молоді.

П'яте місце, згідно з тестуванням за методикою С. Бубнової, посіла «висока соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві», що

суперечить аж п'ятнадцятому місцю за кількістю «вільних» висловлювань досліджуваних, набраних за типом «гідного рівня політичного, економічного та культурного життя в Україні (після Перемоги)».

Щоб проінтерпретувати таку розбіжність, наведемо запитання з відповідної шкали за методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» та статистику відповідей респондентів на них:

1) «У суспільному житті нехай залишається все як зараз?» – 63 учні (88,93 % від загальної кількості вибірки) висловили свою незгоду з цим;

2) «Чи вважаєте ви, що шляхом суспільних дій (мітингів, зборів) можна щось змінити в суспільному житті?» – 58 осіб (77,52 %) погодилися;

3) «Чи є для вас суспільні явища предметом обговорення вдома (чи у школі)?» – у такій ролі суспільні явища виступають для 54 досліджуваних осіб (70 %);

4) «Чи хочете ви самі брати участь в яких-небудь суспільних заходах (мітингах, страйках) на користь близького вам прошарку населення?» – схвально відповіли 47 осіб (60,91 %);

5) «Чи спадало вам на думку зайнятися перебудовою якої-небудь суспільної організації (клубу, консультаційного пункту, інституту)?» – подібне спадало на думку 44 із досліджених старшокласників (40,39 %);

6) «Чи хотіли би ви в наш час що-небудь самі зробити у політиці?» – таке бажання виявили 24 респонденти (37,13 %).

Таким чином, якщо переважна більшість представників учнівської молоді вважає, що щось таки потрібно змінювати в сучасному суспільному житті, і що це може зробити організована широка громадськість, то про власні реальні кроки на цьому шляху і про особисту участь у подібних заходах хоча би замислюється тільки половина (або навіть і менше) досліджених старшокласників.

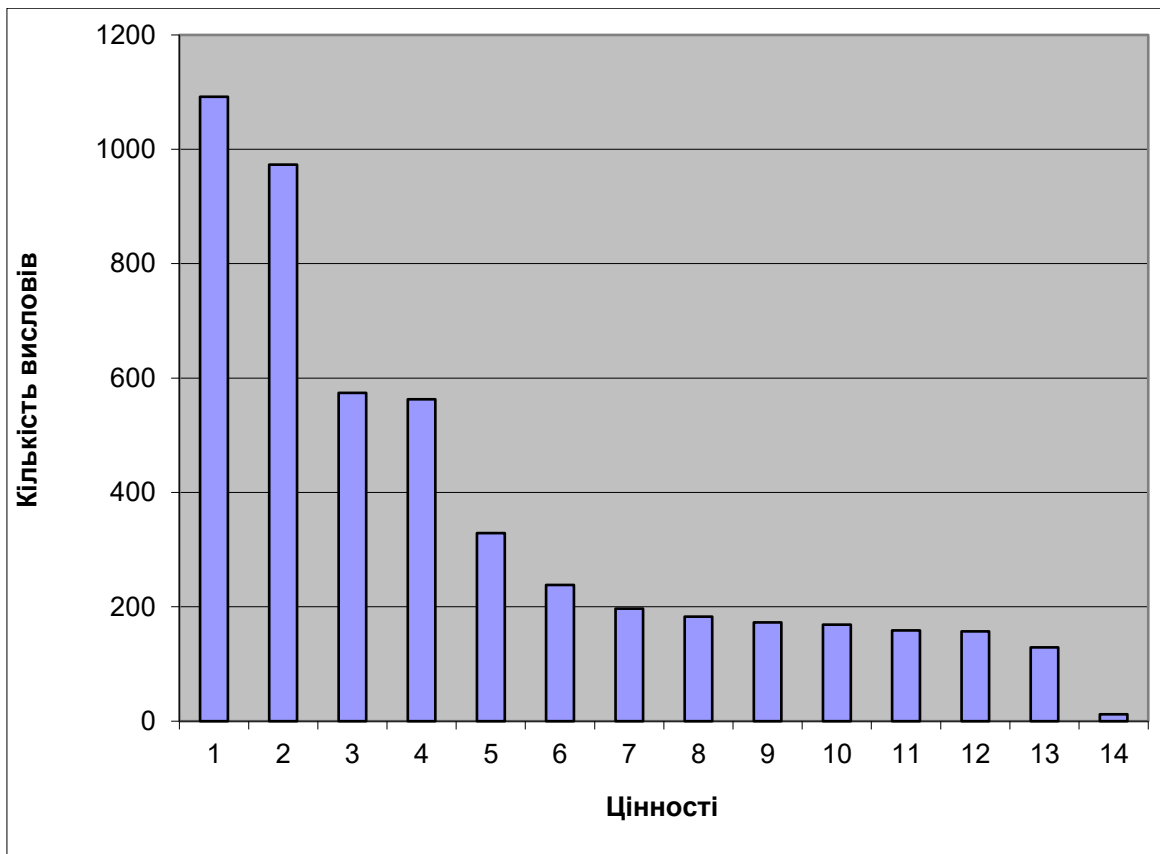
Зауважимо, що подібна ситуація склалася також із вартістю «пошук і насолода прекрасним» – у завершених старшокласниками реченнях її ознаки (прагнення мати як власний охайний зовнішній вигляд, так і довкола бачити людей, тварин, речі, які би відповідали принаймні елементарним естетичним вимогам)

виявилися одними з найменш численних згадок. Останні п'ять позицій ціннісних орієнтацій, отримані за методикою «Must-тест», не мають суттєвих розбіжностей з відповідними ранговими місцями, виявленими згідно із власними висловлюваннями (завершеннями речень) респондентів.

На нашу думку, справжню картину основних життєвих цінностей може відтворити переважно суб'єктно орієнтований підхід до їх дослідження, конкретним варіантом якого в даному випадку стала вербальна проєктивна методика «Must-тест». Тому в кінцевому підсумку ми опиралися саме на її результати як на вільні висловлювання респондентів, проте, враховуючи окремі описані особливості отриманих за допомогою методики С. Бубнової показників, дещо видозмінили попередню ієрархічну модель ціннісних орієнтацій сучасних українських школярів (у дужках зазначена абсолютна кількість відповідних суджень):

1) «належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей» (992); 2) «визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання» (973); 3) «міжособистісні зв'язки, спілкування, взаєморозуміння» (574); 4) «задоволення та внутрішній комфорт» (563); 5) «прив'язаність і любов» (329); 6) «учбова діяльність і поточні успіхи в ній» (238); 7) «автономність, саморозуміння, самоповага» (197); 8) «матеріальний успіх» (183); 9) «здоров'я» (173); 10) «захищеність і надійність у житті» (169); 11) «привабливість, охайність, відповідність культурним нормам людей та речей» (159); 12) «гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні» (157); 13) «слід на Землі після себе» (129); 14) «духовно-релігійне вдосконалення» (12).

Співвідношення цінностей-цілей сучасних українських старшокласників за кількісно відтвореними рівнями їх суб'єктивної значущості графічно відображене на мал. 2.2:

Мал. 2.2 Кількісне співвідношення цінностей-цілей учнівської молоді

Примітка. Числа на вісі X відповідають послідовності ціннісних орієнтацій у вищевказаній їх ієрархії

Дана ілюстрація демонструє, що найбільш вагомими цінностями-цілями у свідомості українських старшокласників в умовах воєнного стану виступають «належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей» та «визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання». У зв'язку з цим можна стверджувати, що формування дієвих національних і громадянських орієнтирів у свідомості дослідженої молоді буде практично неможливим поза врахуванням відповідних виявлених вартостей актуальних її потреб.

На жаль, складна суспільно-економічна та політико-ідеологічна ситуація в Україні в умовах війни наразі значною мірою зменшує реальні перспективи особистісної самореалізації нашого юного покоління. Тому при констатувальному опитуванні молодь продемонструвала відносно низький рівень самосвідомості, рідко висловлюючись у «громадянському дусі», основою чого є приблизно

наступна логіка міркувань: «якщо я не можу у своїй державі нормально розвиватися та досягати життєвих успіхів, якщо тут поки існують численні загрози, то чому я тоді взагалі повинен/повинна залишатися тут жити?».

Такий факт у нашому дослідженні ілюструється, зокрема, помітним ранговим розривом між орієнтиром самореалізації (друга позиція) та цінністю належного рівня суспільного життя в Україні (дванадцята позиція). Адже якби суб'єктивна значущість відповідних висловів у загальному була приблизно рівнозначною для досліджуваних, то респонденти використовували б їх із приблизно однаковою частотністю.

Таким чином, свою життєдіяльність (або «долю») досліджувані сприймають переважно як відособлену щодо функціонування інституцій держави, орієнтуючись, насамперед, на власні сили або на підтримку найближчого кола рідних і близьких людей. Тому, в основному погоджуючись із тим, що актуальні показники нелегкого становища у своїй країні варто й можна змінювати, щонайбільше тільки половина української учнівської молоді хотіла би проявити хоч якусь ініціативу в подібних діях.

Назагал можна стверджувати, що у самосвідомості досліджених старшокласників одним із домінантних поки є саме етичне підґрунтя, що закономірно впливає із виокремленої як найвагомішої їх потреби побачити світ навколо себе досконалішим, насамперед, із моральної точки зору.

Висновки до розділу 2

1. В результаті поєднання узагальнених особистісних конструктів студентства, експлікованих за допомогою використання методу „незавершених речень”, з окремими невиявленими в них важливими положеннями еталонної моделі особистості-громадянина (за М. Боришевським) на першому етапі емпіричного дослідження було сформульовано 50 тверджень.

2. Крім констатувального експерименту, у дослідженні були також задіяні допоміжні психосемантичні методи. Одним із таких методів став асоціативний

експеримент. Попередньо для нього шляхом контент-аналізу публікацій найбільш авторитетних у відповідній галузі вітчизняних науковців було підібрано 30 слів-стимулів. Якісно-кількісний аналіз результатів асоціативного експерименту дозволив виявити конотативні параметри ставлення старшокласників до провідних понять сучасного соціуму. Наприклад, за критерієм поступового спадання частки позитивного емоційного потенціалу їх послідовність виглядає наступним чином: «сім'я», «краса», «доброта», «патріотизм», «справедливість», «толерантність», «Батьківщина», «економіка», «демократія», «природа», «праця», «влада», «націоналізм», «право», «закон», «громадянин», «Україна», «рідна мова», «Конституція», «обов'язок», «українець», «народ», «нація», «рідна земля», «чужоземець», «суспільство», «державна», «політика», «етнос», «шовінізм».

3. Іншим допоміжним методом у дослідженні стало тестування. Узагальнення та порівняння результатів за «Must-тестом» (П. Іванова, О. Колобової) та методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. Бубнової) дало змогу виокремити наступні основні групи актуальних цінностей-цілей сучасних старшокласників: 1) «належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей»; 2) «визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання»; 3) «міжособистісні зв'язки, спілкування, взаєморозуміння»; 4) «задоволення та внутрішній комфорт»; 5) «прив'язаність і любов»; 6) «учбова діяльність і поточні успіхи в ній»; 7) «автономність, саморозуміння, самоповага»; 8) «матеріальний успіх»; 9) «здоров'я»; 10) «захищеність і надійність у житті»; 11) «привабливість, охайність, відповідність культурним нормам людей та речей»; 12) «гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні»; 13) «слід на Землі після себе»; 14) «духовно-релігійне вдосконалення».

Крім того, як продемонстрував ретельніший аналіз відповідей за окремими пунктами питальника С. Бубнової, досліджувані хоча й підтримують можливість позитивних змін у своїй країні, проте більшість з них не вбачає власної активної ролі в цих процесах. Таким чином, психологічне обґрунтування змісту сучасної освіти та виховання у ЗЗСО України передбачає, зокрема, демонстрацію юнацтву

реальних шляхів його морального самовдосконалення і самореалізації через активність у сфері розбудови власної держави та конструктивної взаємодії зі співвітчизниками

РОЗДІЛ 3

ОПИС ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ФОРМУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Основні психологічні чинники та умови формування національної самосвідомості школярів

Відповідно до опрацьованих нами на першому етапі дослідження літературних джерел, сукупність психологічних умов, реалізація яких є базою для формування національної самосвідомості школярів, має наступний вигляд:

- формування сукупності правових і військово-спрямованих знань в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну;
- забезпечення розвитку моральних, духовних, патріотичних якостей учнів у процесі цілеспрямованого формування їх позитивної Я-концепції, а саме – їх національних переконань, почуттів, ідеалів;
- формування національно та громадянсько спрямованої мотиваційної сфери особистості, світогляду та позитивного ставлення до історичного минулого й сучасності українського народу;
- сприяння розвитку в учнів українських родинних традицій духовності, толерантності, шанобливості, поваги до старших і видатних постатей в історії української держави;
- підтримка позитивного морально-психологічного клімату навчального колективу та родини;
- розвиток національної саморефлексії учнів.

Виявлені психологічні умови враховані при побудові моделі формування національної самосвідомості старшокласників.

Для вивчення характеристик формування досліджуваного особистісного утворення нами обраний метод моделювання, який дає змогу створити модель, що відповідає реально існуючому процесу національного та громадянського виховання. Для конструювання моделі формування національної самосвідомості

учнів нами аналізувались різні підходи. Зокрема, приймалися до уваги погляди М. Боришевського та ін. [8]. При вивченні нами підходів до моделювання та порівняння основних характеристик різних моделей було встановлено, що останні відрізняються характером побудови психологічної діяльності та структурою підготовки до виконання певних функцій.

Говорячи про систему формування національної самосвідомості, не можна не сказати про комплексний підхід у цьому процесі. Системний та комплексний підходи споріднені: перш за все, їх споріднює ідея цілісності. Система – ширше поняття, оскільки вона включає комплекси. Системний підхід – це стратегія виховання, а комплексний – його тактика.

Комплексний підхід впливає із самої суті виховання, з його головної мети – усебічного гармонійного розвитку особистості. Гармонію можна створити тільки гармонією. Людину не можна виховувати «за частинами» і «по черзі»: «сьогодні працюю над чесністю, завтра виховую працьовитість» і т.д. Особистість – це сукупність якостей, які розвиваються в людині одночасно, не безперервно і паралельно.

В результаті здійснення системного підходу нами була визначена структура моделі, яка включає в себе наступні блоки, що складаються із сукупності наступних елементів: 1) цільовий, 2) змістовний, 3) операційно-дієвий та 4) оцінково-результативний.

Ми будемо розглядати процес формування національної самосвідомості як систему певного змісту методів, напрямків та організаційних форм, які забезпечують найбільш успішне, цілеспрямоване та послідовне формування у старшокласників необхідних морально-психологічних та вольових якостей, що є значущими складовими національної самосвідомості.

Запропонована нами структура моделі формування національної самосвідомості представляє собою системний процес, який включає в себе зміст, мету, критерії, показники, суб'єкти, методи та форми, засоби психологічного впливу, що спрямовані на формування національно свідомого

громадянина/громадянки України. Й у цьому полягає основна мета формувального експерименту.

У структурі нашої моделі особливе місце займає її мета. Чим складнішою є поставлена мета, тим правильніший шлях потрібно пройти для її досягнення. Мета задає дію, а дія забезпечує досягнення мети. Виникнення мети є центральним моментом у ході виконання дії та головним механізмом формування нових дій.

Метою нашої моделі, яка визначає її зміст, є формування національної самосвідомості у молоді раннього юнацького віку. Формування досліджуваного особистісного утворення школяра відбувається упродовж усього періоду його навчання у школі, де і формується «кістяк» особистості молодого громадянина. А остаточно його формування відбувається вже в самостійному житті.

Для досягнення поставленої мети необхідно чітко уявляти структуру – складові тієї особистісної якості, яку формуємо. У структурі національної самосвідомості старшокласників ми виокремлюємо емоційно-вольовий, когнітивний та мотиваційно-дієвий компоненти.

Емоційно-вольовий компонент національної самосвідомості учнів шкіл передбачає любов до родини, села, рідної землі та природи, місцевості, в якій проживаєш, до українського народу, розуміння родинних традицій, демократичних перетворень у суспільстві, ідеї національної консолідації суспільства, а також негативне ставлення до антиукраїнських, антидержавних, антиконституційних проявів, переживання за майбутнє рідної країни, села, родини та ідентифікацію з долею своєї країни, якою би непростою вона не була.

Когнітивний компонент передбачає формування знань про історію і сучасне свого народу, держави, знань основ права та Конституції України, знань національної мови та державних символів, позитивне ставлення до видатних постатей України, знань особливостей національної культури, усвідомлення ідентифікаційних особливостей української нації, розуміння перспектив та проблем розвитку своєї держави, зокрема, в умовах повномасштабної війни.

Мотиваційно-дієвий компонент національної самосвідомості передбачає формування пізнавальних мотивів; потреби в активному оволодінні знаннями

історії та права держави; бажання захищати її недоторканність; бажання бути морально стійкою, фізично загартованою особистістю; вести здоровий спосіб життя, бути дисциплінованим і відповідальним, працелюбним і наполегливим; потреби відданої праці на благо рідної країни; бажання бути патріотом України та здійснювати дієві кроки щодо розвитку національних інтересів.

Основною і визначальною складовою нашої моделі є середовище, в якому здійснюється формування національної самосвідомості. Центральне місце в ньому займають суб'єкти формування національно свідомих учнів. На нашу думку, головними з них є: родина, клас, педагоги, громадськість та особистість школяра як центрального суб'єкта саморозвитку національної самосвідомості.

Родина впливає на взаємини у суспільстві, на характер усіх процесів суспільного життя. Найкраще родина здійснює вплив на розвиток духовної культури, на соціальну спрямованість особистості, мотиви її поведінки. Культура родини залежить від рівня індивідуальної культури усіх її членів, а моральні взаємини в родині виступають цілісним духовно-культурним світом, що є надзвичайно актуальним у формуванні національної самосвідомості. Багато що в цьому процесі залежить від традиційної складової цього впливу: стилю життя родини, ставлення родичів до родинних традицій, до тих подій, що відбуваються у державі та до видатних постатей України. Формування національної самосвідомості особистості також відбувається через дотримання родинною традицій. Традиції в історичному процесі діють як пам'ять, історичне надбання.

Отже, система формування національної самосвідомості є ефективною лише тоді, коли заклад освіти тісно взаємопов'язаний з родинною учня. Родичі стають формувальним елементом за умови, коли школа проводить з ними роботу за наступними напрямками: залучає їх до національного та громадянського виховання молоді; у процесі навчально-виховної роботи розкриває перед школярами високу відповідальність їх родичів за долю Вітчизни; озброює родичів учнів конкретними методиками щодо формування національної самосвідомості та розкриває психологічні умови процесу.

Навчальна група також виступає одним із суб'єктів формування національної самосвідомості. Учнівський колектив є складною сукупністю різноманітних за типом спільнот. Навчальна група формує в учня відповідальність, почуття колективізму, почуття переживання за справи колективу, почуття обов'язку тощо.

Як засвідчують матеріали багатьох досліджень, необхідно враховувати, що у молоді раннього юнацького віку значно підвищується інтерес до внутрішнього світу інших людей та свого власного. Самопізнання, самоспостереження, саморегулювання поведінки та діяльності вперше стають однією із необхідних потреб особистості, тобто відбувається формування зрілої Я-концепції.

Відомо, що особистість учня не може розвиватися нормально без взаємозв'язку із суспільством, із соціальним середовищем. У шкільному колективі учень вступає у спілкування та взаємодію з великою кількістю дорослих, педагогів, школярів різного віку, що створює великі можливості для спільної творчої діяльності. Емоційна сфера такого колективу дуже різноманітна і насичена, а тому тут має місце велика глибина переживань і співпереживань. Зрештою, колективні цінності, традиції, стиль взаємин, будучи орієнтиром, стимулюють розвиток і саморозвиток кожної особистості.

На думку дослідників, вплив на свідомість і самосвідомість особистості – це вплив на розум і почуття людини з метою формування в неї позитивних якостей та подолання негативних. При цьому до методів впливу на свідомість особистості фахівці відносять: бесіду, лекцію, методи дискусійного характеру (дискусію, диспут та ін.), переконування, навіювання, метод прикладу, соціально-психологічний тренінг [47].

Зокрема у практиці реальної роботи з учнями бесіда є найпопулярнішим багатоваріантним методом, більш гнучким засобом впливу на особистість і водночас доступним для сприйняття учнями. Використовуючи його, треба розв'язати такі завдання, як: зосередити увагу на правильній оцінці подій, вчинків, явищ суспільного життя тощо [72].

Основоположними в бесіді мають бути факти, які розкривають соціальний, моральний чи естетичний зміст суспільного життя. У ролі таких фактів можуть

бути використані вчинки окремих осіб чи колективні дії, будь-яке правило, узагальнений літературний персонаж тощо. Форма подання фактів чи явищ може бути різною, але обов'язково повинна підводити особистість до роздумів, пошуку, відповідних висновків [61].

Лекція – це розгорнутий та організований в доступну для аудиторії форму системний виклад суті тієї чи іншої проблеми. Переконаливість доказів та аргументів, обґрунтованість і композиційна чіткість, справжній пафос, живе й доброзичливе слово лектора сприяє емоційному впливу лекції. Лекцію краще сприймає молодь старшого підліткового та юнацького віку. Юнаки особливо чуттєво і тонко відгукуються на яскравий та самобутній стиль мислення лектора, на його уміння знайти оригінальний виклад проблеми, уміння відокремити факт від думки про факт, висловити власне ставлення до матеріалу, який повідомляється. Важливим у ході лекції для переконливого прикладу є використання елементів бесіди, дискусії, фрагментів створення проблемних ситуацій [52, с. 47].

Методи дискусійного характеру – це методи, за допомогою яких здійснюється групове обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом зіставлення різних думок. Дискусії притаманні чіткість мети, компетентність, науковий підхід до проблеми, що обговорюється, повага до аргументів противника, як і обґрунтована, послідовна критика позицій опонента. Методи дискусійного характеру створюють умови, коли людина може не тільки висловити свої погляди та переконання, а і зіставити їх із позиціями опонентів, відстояти свою точку зору або підкоригувати її. Народжена в ході гострої дискусії колективна істина стає своєрідним моральним капіталом і перетворюється на переконання. Дискусія координує думки окремих осіб, стимулює учасників чітко й точно формулювати свої думки, забезпечує можливість помічати логічні помилки в мисленні, удосконалює вдалі прийоми дискутування.

Ще одним ефективним методом формування національної свідомості та самосвідомості є сугестія (від лат. «навіювання»). Дослідники сугестивний метод тлумачать як психологічний вплив однієї особи на іншу чи на цілу групу осіб, що розрахований на безперечне сприйняття і прийняття певних слів, думок, волі [52,

с. 89]. Сугестор, відповідно до своїх цілей та намірів, використовуючи відповідні прийоми навіювання, «уводить» у психіку сугеренда ті чи інші установки, спрямовані на зміну його психічної діяльності.

Прикладом застосування сугестії у процесі формування національної самосвідомості вважаємо соціально-психологічний тренінг, спрямований на узагальнення об'єктивних знань учнів про свою країну, її історію, особливості національної політики, а також на формування певного ставлення до цього. У ході нашого дослідження розроблено такий тренінг. Рекомендації щодо його проведення будуть подані в п. 3.2.

Особлива роль також відводиться переконуванню. Переконуючи, треба враховувати те, що переконання формуються у процесі засвоєння естетичних, ідейно-політичних, моральних та інших знань, які, своєю чергою, є складовими національної свідомості та самосвідомості. У зв'язку з цим переконання класифікують на наукові, філософські, естетичні, політичні, моральні та інші. Переконувати можна «словом і ділом», тому переконування як ефективний засіб застосовується лише в єдності з іншими методами: переконування шляхом бесіди, дискусії, лекції, за допомогою конкретного прикладу тощо.

Психолог повинен знати, що будь-який доказ складається із трьох частин: гіпотези (того, що треба довести), доказів чи аргументів (того, за допомогою чого доводиться гіпотеза) і демонстрації (способу доведення).

У випадках, коли застосовується метод переконування, досить важливу роль відіграє авторитет людини. Щодо переконування в патріотизмі та громадянськості, то кожен повинен, насамперед, сам бути взірцем для своїх підопічних і бути патріотично свідомим «на 100%». На нашу думку, переконування в контексті формування національної самосвідомості потрібно здійснювати в комплексі з усіма іншими методами впливу на свідомість.

Переконання – це утверджений погляд на що-небудь, заснований на певних положеннях, думках, які у свідомості та самосвідомості людини пов'язані з глибоким і щирим визнанням та переживанням їх істинності, безперечної переконливості. Тому переконання спонукає до певної поведінки, вчинків.

Переконання формуються в активному суспільно цінному житті на базі світоглядних поглядів, знань, ідей.

Говорячи про моральні знання і переконання в умовах війни, ми маємо на увазі переконання учня у правильності внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, в непорушності її кордонів, її незалженості та автономності, переконану упевненість у необхідності працювати, внутрішнє схвалення ідей патріотизму, а також переконаність у необхідності свідомої самодисципліни, розуміння та схвалення ідей обов'язку, совісті, честі та відповідальності.

Отже, процес формування національної самосвідомості сучасних учнів є і важливим, і складним процесом. У ході нашого дослідження ми виокремили основні детермінанти, чинники та з'ясували психологічні умови розвитку досліджуваного особистісного утворення. На цій основі й була побудована модель формування національних самосвідомості старшокласників. Реалізація психологічних умов і дієвість моделі вимагали експериментальної перевірки, що було здійснено в ході формувального експерименту.

3.2 Формувальний етап дослідження та оцінка його результатів

Зазначаємо, що в нашій дослідно-експериментальній роботі ми займались детальним аналізом питань і проблем, які хвилюють сучасних юнаків та юначок і вимагають розгляду низки значущих економічних, соціальних, правових, військових проблем держави.

Як демонструє практика, взаємини між учнями, що складаються у різних ситуаціях, викликають у них певні емоційні переживання, які можна назвати емоційним залученням особистості до оцінки проблем своєї країни та проблем її захисту, виборювання перемоги, подальшого збереження миру, тобто дані взаємини поступово стають особистісно-значущими.

Упровадження запропонованих нами ситуацій проводилось у ході формувального експерименту. Здійснення формувального експерименту передбачало також реалізацію наступних моментів: уточнення та реалізація

психологічних умов формування національної самосвідомості; удосконалення змісту навчальних і виховних програм; визначення рівнів сформованості національної самосвідомості учнів; проведення соціально-психологічного тематичного тренінгу; організація роботи з батьками; активізація позиції учасників дослідно-експериментальної роботи при організації відповідної роботи з учнями.

У процесі формування національної самосвідомості важливою є організація цілеспрямованого впливу на компоненти досліджуваного особистісного утворення: когнітивний, емоційно-вольовий та мотиваційно-дієвий.

Кожен із цих компонентів має свої характеристики та виконує певні функції. При складанні програми нашого експериментального дослідження ми намагались врахувати особливості даних компонентів національної самосвідомості та реалізувати виявлені психологічні умови. Дієвість розробленої програми формування зазначеної самосвідомості перевірялась у ході формувального експериментального дослідження.

Для забезпечення результативності процесу формування національної самосвідомості учнів в експериментальній групі була забезпечена система умов, що включала психологічні, соціально-психологічні та організаційні аспекти. В ході експерименту використовувалися елементи активного навчання, соціально-психологічний тренінг, здійснювалася інтеграція психологічної та педагогічної підготовки тощо.

Формувальний експеримент проводився у три етапи (обумовлені визначеними складовими національної самосвідомості):

1 етап.

– Когнітивний компонент – підведення учнів до розуміння загальнолюдських цінностей та цінностей національних; формування розуміння необхідності володіння державною мовою та знання державних символів, позитивного ставлення до видатних постатей України.

– Емоційно-вольовий компонент – формування в особистості любові до родини, села, рідної землі та природи, місцевості, в якій ти проживаєш.

– Мотиваційно-дієвий компонент – формування пізнавальних мотивів; потреби в активному оволодінні знаннями з рідної історії та державного права; бажання бути морально стійкою, фізично загартованою особистістю; вести здоровий спосіб життя.

2 етап.

– Когнітивний компонент – формування знань про історію та сучасність свого народу, держави, знань основ права та Конституції України.

– Емоційно-вольовий компонент – формування позитивного ставлення до українського народу, розуміння родинних традицій, демократичних традицій у нашому суспільстві.

– Мотиваційно-дієвий компонент – формування бажання бути дисциплінованим і відповідальним, працьовитим і наполегливим; потреби відданої праці на благо рідної країни.

3 етап.

– Когнітивний компонент – формування знань про особливості національної культури; усвідомлення ідентифікаційних особливостей української нації.

– Емоційно-вольовий компонент – формування ідеї національної консолідації суспільства; негативного ставлення до антиукраїнських, антидержавних, антиконституційних проявів, до війни назагал; переживання за майбутнє рідної країни, села, родини.

– Мотиваційно-дієвий компонент – формування бажання захищати недоторканість країни; бажання бути патріотом України та здійснювати дієві кроки щодо розвитку національних інтересів.

Підготовка і проведення тренінгових занять з формування та удосконалення національної самосвідомості учнів як системи організаційних, методичних і психологічних заходів складалася з підготовчого, основного (тренінгового) та завершального етапів. Програма розробленого нами соціально-психологічного тренінгу відображає усі типи до нього вимоги.

Підготовчий етап ми розпочали з визначення персонального складу майбутніх учасників тренінгу. Чисельність групи багато у чому залежить від стилю

ведення тренінгу, обраного психологом. Оптимальною кількістю учасників групи можна вважати 12 ± 5 осіб. Це пов'язано з тим, що більшій кількості учасників тренінгу психолог не зможе приділити достатньо часу та уваги.

При підборі складу тренінгової групи ми визначали потребу ймовірних кандидатів у розвитку національної самосвідомості саме у тренінговій формі, врахували також індивідуально-психологічні особливості кандидатів.

Для діагностування показників національної самосвідомості використовували вже апробовані у нашому дослідженні методики. Накопичений досвід засвідчує, що використання зазначених психодіагностичних методик дає змогу отримати інформацію, необхідну для визначення ступеня розвитку характеристик досліджуваної якості, які потребують корекції або розвитку у процесі тренінгової роботи.

Після проведення попередньої психодіагностики й остаточного визначення складу тренінгової групи на основі розробленої нами моделі було розроблено конкретну програму тренінгу. При розробці програми ми чітко визначили для себе цілі та завдання тренінгу, склали стратегічний план подальших дій.

Основними завданнями тематичного тренінгу в нашому випадку є:

1. Розвиток в учнів бажання удосконалювати свою національну самосвідомість.
2. Розробка перспективних цілей становлення національно свідомої особистості.
3. Аналіз психологічних особливостей та характеристик громадянина-патріота і вироблення адекватної оцінки міри розвитку останніх у себе.

Після визначення цілей та завдань тренінгу було складено його програму. Фактично це означає, що було необхідно обрати найбільш ефективний шлях для досягнення поставлених орієнтирів – мети та завдань. Перш за все, було визначено зміст тренінгу. Для цього необхідно було: скласти перелік усіх тем і питань, які необхідно висвітлити; розібратися з логічною послідовністю цих тем, тобто обрати питання, з яких треба почати, які будуть опрацьовані пізніше та викладені при

завершенні тренінгу; визначити, які питання є пріоритетними або складними, щоби приділити їм більше уваги.

Під час роботи над змістом тренінгу психолог повинен опиратися на різнопланові психодіагностичні засоби та психотехнічні прийоми, які під час тренінгу забезпечать отримання кожним учасником адекватної інформації про власний рівень національної самосвідомості та дадуть можливість кожному підвищити його.

Тренінг буде ефективним лише в тому випадку, якщо використані під час занять методи інтерактивного навчання (вправи, рольові ігри, розгляд реальних ситуацій та ін.) будуть гармонійно відповідати загальній меті тренінгу та узгоджуватися з його структурно-динамічними особливостями.

Наступним важливим моментом в роботі психолога є розрахунок бюджету часу на проведення як усього тренінгу, так і окремих його частин, визначення необхідного для занять устаткування та матеріалів.

Наш досвід проведення тренінгу «Розвиток національної самосвідомості старшокласників» засвідчує, що його тривалість може варіюватися від 10 до 12 годин. Оскільки учасники тренінгу – представники раннього юнацького віку, існують певні вікові психологічні та психофізіологічні особливості, тому бажано проводити тренінг упродовж 2-2,5 години (5 днів).

Готуючись до проведення кожного тренінгового заняття, необхідно пам'ятати, що, крім викладу основного змісту запланованої теми, є ще декілька невід'ємних складових успіху, а саме: вітання, відповіді на запитання, підбиття підсумків та ритуал прощання. Ми запланували 20-30 хвилин для відповідей на запитання, підбиття підсумків, оцінку зробленого і завершення.

Для ефективного засвоєння всього навчального матеріалу його необхідно було розбити на декілька частин. Залежно від того, які методи викладання використовувалися, тривалість цих частин була різною. Чим більше інтерактивних і динамічних форм роботи ми могли застосовувати, тим цікавіше було учасникам, і, відповідно, тим легше було утримувати їх увагу. З цією ж метою через приблизно кожну годину занять ми робили перерву.

В результаті проведення нашого дослідження емпіричним шляхом встановлено, що тренінг буде тим ефективнішим, чим більше психолог розумітиме вікові особливості аудиторії, зможе максимально використовувати досвід комунікативної діяльності та забезпечувати максимально можливу участь у груповій роботі кожного учасника.

Активність кожного учасника сприяла найбільшій продуктивності усієї групової роботи. Вона зростала в тому випадку, коли учасники отримували настанову на готовність до включення в діяльність у будь-який момент тренінгу.

У будь-якому психологічному тренінгу важливою фігурою є його тренер – психолог. Саме він відіграє провідну роль як у формуванні теоретичної та практичної частин тренінгу, які покликані забезпечити удосконалення знань, умінь і навичок відповідно до мети тренінгу, так і в організації такої динаміки групи, яка сприятиме самовдосконаленню всіх учасників тренінгу в процесі групової роботи.

З огляду на завдання нашого тематичного тренінгу, психолог, крім усього іншого, повинен прекрасно володіти та знати поняттєвий апарат, який є важливим у процесі формування національної самосвідомості особистості.

Для отримання позитивних результатів у груповій роботі діяльність психолога має бути спрямована на інтеграцію із групою. Він повинен бути одним з учасників групової роботи, задаючи групові норми й моделі поведінки вже на перших етапах тренінгу і тим самим створюючи умови для розвитку групи, що є необхідною умовою досягнення мети тренінгу. Психологу завжди необхідно прогнозувати можливий розвиток подій у групі: саме тому він повинен керувати процесами, які відбуваються у групі. Тому одним із важливих інструментів у досягненні мети психотренінгу є опора на знання закономірностей рольового розподілу і послідовності розвитку групової динаміки, уникання недоречних, неактуальних для учасників вправ і завдань, урахування групових настроїв і психічного стану кожного учасника.

Наш досвід проведення тренінгу з формування національної самосвідомості засвідчує, що на перших заняттях тренінгу необхідно підвищувати мотивацію учасників до участі в ньому. Для цього особливу увагу необхідно приділяти

роз'ясненню мети тренінгу та очікуваних від нього результатів, ознайомленню учасників тренінгу з результатами попередньо проведеної психодіагностики, встановленню взаємин довіри між членами групи і тренером.

При відпрацюванні тренінгової програми нашим учасникам доводилося долати психологічні бар'єри та стереотипи в результаті корекції певних якостей особистості, які є важливими для становлення національно свідомої особистості.

Учасники повинні були побачити свої недоліки, що стимулювало підвищення їх активності назагал. Таким чином, при побудові стратегії взаємодії із кожним з учасників тренінгу психолог повинен враховувати його індивідуально-психологічні особливості, ступінь адекватності самооцінки та рівня сформованості національної самосвідомості. Важливо, щоб психолог зміг створити у групі інтенсивний відкритий зворотній зв'язок. Це дасть учасникам змогу побачити себе з боку і зорієнтуватися у власному досвіді спілкування.

Для забезпечення такого зв'язку в процесі тренінгу будь-яку дискусію або вправу ми закінчували запитаннями про враження і відчуття учасників тренінгу, при цьому було дуже важливо, щоб висловився кожен учасник. Крім того, плануючи тренінгові дії та прийоми, ми повсякчас були готовими до того, що якась процедура не спрацює, не захопить учасників, а предмет, на розкриття якого вона була спрямована, не буде висвітлений. Тому в нас завжди були готові запасні варіанти роботи. Назагал, психолог має зрозуміти, що для учасників тренінгу він повинен стати лідером. Причому від того, наскільки він зможе стати лідером, великою мірою залежатиме успішність усього заходу.

На третьому, завершальному етапі тренінгу давалася оцінка результатам проведеної групової роботи. Завершальний етап тренінгу зазвичай характеризується емоційним підйомом. Взаємини учасників розвиваються до вищих рівнів взаємодії, підвищується рівень взаємної довіри, поширюється емпатійний спосіб взаєморозуміння, усвідомлення отриманих знань і набутих умінь, тому групі важливо позбавитись відчуття повного виконання поставлених завдань.

Наприкінці останнього заняття ми зробили наступне: підсумували результати тренінгу, зробили основні висновки; звернули увагу учасників на зміст отриманих ними навчальних матеріалів; коротко повторили найважливіші факти та аргументи; запропонували учасникам їх найближчі можливі практичні кроки; подякували всім учасникам за увагу і співпрацю.

Оцінка результатів групової роботи – це, фактично, перевірка того, чи досягнуто цілей тренінгу, чи всі поставлені завдання виконано. З одного боку, це можливість переконатися, що все було проведене згідно з планом, а з іншого боку – своєчасно виключити зі схеми подальших тренінгів усе те, що не спрацьовує або може бути поліпшене, і врахувати ці висновки надалі.

Після реалізації розробленої програми формування національної самосвідомості учнів в експериментальній групі та продовження проведення формування досліджуваного особистісного утворення традиційними методами в контрольній групі ми провели повторне психодіагностування ієрархії цінностей в обох групах і порівняння отриманих результатів.

З метою визначення дієвості розробленої нами програми формування національної самосвідомості учнів застосовувалися математичні методи. Адже після упровадження будь-якої методики завжди необхідно з'ясувати, чи дає вона достовірні, статистично значущі результати. Отже, нами було проведено аналіз та інтерпретацію результатів експериментального дослідження з формування в учнів національної самосвідомості.

Уточнюємо, що у процесі нашої дослідно-експериментальної роботи проводилося зіставлення ціннісних орієнтацій старшокласників двох груп – контрольної (15 учнів) та експериментальної (17 учнів).

Порівняємо ієрархічні моделі ціннісних орієнтацій сучасних українських школярів до та після проведення тематичного психотренінгу (таблиця 3.1).

Крім того, поточне оцінювання проводилося упродовж усього тренінгу шляхом аналізу інформації про засвоєння учасниками групи запропонованого нами матеріалу.

Таблиця 3.1

Порівняльні результати формувального етапу дослідження

Ієрархія цінностей-цілей до формувального експерименту	Ієрархія цінностей-цілей після формувального експерименту
«належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей» (1)	«належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей» (1)
«визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання» (2)	«визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання» (2)
«міжособистісні зв'язки, спілкування, взаєморозуміння» (3)	«міжособистісні зв'язки, спілкування, взаєморозуміння» (3)
«задоволення та внутрішній комфорт» (4)	«прив'язаність і любов» (4)
«прив'язаність і любов» (5)	«автономність, саморозуміння, самоповага» (5)
«учбова діяльність і поточні успіхи в ній» (6)	«учбова діяльність і поточні успіхи в ній» (6)
«автономність, саморозуміння, самоповага» (7)	«гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні» (7)
«матеріальний успіх» (8)	«задоволення та внутрішній комфорт» (8)
«здоров'я» (9)	«захищеність і надійність у житті» (9)
«захищеність і надійність у житті» (10)	«здоров'я» (10)
«привабливість, охайність, відповідність культурним нормам людей та речей» (11)	«матеріальний успіх» (11)
«гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні» (12)	«привабливість, охайність, відповідність культурним нормам людей та речей» (12)
«слід на Землі після себе» (13)	«слід на Землі після себе» (13)
«духовно-релігійне вдосконалення» (14)	«духовно-релігійне вдосконалення» (14)

Так, ще на першому занятті тренінгу ми опитали учасників групи про їх попередній досвід та очікування від тренінгу. Під час проведення тренінгових заходів ми також звертали свою увагу на те, чи подобаються учасникам форми тренінгових занять, чи виправдовуються їх очікування від участі у тренінгу, чи успішно вони засвоюють інформацію (зокрема, чи влаштовує їх темп подачі,

організації та доведення матеріалу), а також інші речі, які керівник тренінгу завжди може оперативно скорегувати. У процесі тренінгу ми фіксували всі найбільш важливі моменти, записували та реєстрували свої спостереження та важливі діагностичні дані.

Таким чином, на нашу думку, застосування комплексу задіяних засобів формування національної самосвідомості старшокласників, активної участі усіх суб'єктів зазначеного процесу та реалізація відповідних психологічних умов спільно ведуть до формування досліджуваного особистісного утворення.

3.3. Психолого-педагогічні рекомендації

На основі проведеного дослідження ми маємо підстави стверджувати, що упровадження розробленої моделі формування національної самосвідомості позитивно відображається на ієрархії відповідних цінностей-цілей сучасних старшокласників.

Проведена робота дала нам змогу визначити головні напрями упровадження соціально-психологічного тренінгу як засобу підвищення власне національної самосвідомості учнів шкіл:

- Продумана розробка тем соціально-психологічного тренінгу як засобу підвищення національної самосвідомості старшокласників та послідовна організація його проведення у ЗЗСО.

- Консультування усіх учасників навчально-виховного процесу психологом закладу освіти.

Керівництву ЗЗСО варто розглянути спільно із психологами доцільність організації роботи за наступними напрямками:

- практичне використання розробленої та апробованої методики вивчення та діагностики сформованості національної самосвідомості учнів, а також програми заходів щодо її удосконалення;

- періодичне обговорення на засіданнях педагогічних рад і методичних об'єднань питань щодо діяльності суб'єктів освітнього процесу з метою

оптимізації формування національної самосвідомості у ході навчально-виховного процесу;

– проведення психологами цілеспрямованої та систематичної індивідуальної роботи з учнями з метою формування у них позитивної мотивації щодо формування національних та громадянських цінностей.

Психологам навчальних закладів розроблену та апробовану в нашому дослідженні модель формування національної самосвідомості учнів варто використовувати творчо.

Так, при розробці програм спеціальних тренінгів із формування національної самосвідомості особистості доцільно враховувати, що дане особистісне утворення формується й розвивається під час навчання поступово, спочатку ґрунтуючись на суб'єктивному образі громадянина-патріота, а в подальшому – на самостійній діяльності учнів.

При розробці авторських програм відповідного тренінгу ми рекомендуємо формувати й розвивати пізнавальні мотиви; потреби в активному оволодінні знаннями історії та права держави; бажання захищати її недоторканість; бажання бути морально стійкою особистістю, вести здоровий спосіб життя, бути дисциплінованим і відповідальним, працьовитим і наполегливим; потреби відданої праці на благо рідної країни; бажання бути патріотом України та здійснювати дієві кроки щодо виборювання національних інтересів; любов до родини, села, рідної землі та природи, місцевості, де проживає кожен учень, українського народу назагал, розуміння родинних традицій, демократичних перетворень у суспільстві, ідеї національної консолідації суспільства, негативне ставлення до антиукраїнських, антидержавних, антиконституційних проявів, переживання за майбутнє рідної країни, села, родини; знання про історію і сучасне свого народу, держави, знання основ права та Конституції України, знання державної мови та її символів, позитивне ставлення до видатних постатей України, знання особливостей національної культури, усвідомлення ідентифікаційних особливостей української нації.

Крім конкретних завдань тренінгу назагал і кожної із його складових зокрема, психолог повинен заздалегідь підготувати цікаву і змістовну програму навчання, яка міститиме усі найважливіші аспекти національної самосвідомості; розробити план кожного заходу з урахуванням відведеного ліміту часу та особливостей тренінгової групи; забезпечити доброзичливу робочу атмосферу, яка сприятиме активній участі усіх у передбачених заходах; спланувати цікавий процес із використанням кращих форм і методів подання матеріалу; відповісти на всі ймовірні запитання учасників групи.

Крім тематичних тренінгів, вагомий напрям розвитку та оцінки національної самосвідомості учнів полягає в організації систематичного індивідуального і групового консультування школярів і педагогів психологом закладу освіти. Основними напрямками таких консультацій можуть бути:

а) розвиток мотивації до становлення учня як національно свідомої особистості;

б) активізація прагнення до патріотичного саморозвитку і розкриття свого творчого потенціалу патріота України у навчально-виховному процесі;

в) психологічна підготовка педагогів до формування національної самосвідомості учнів;

г) орієнтація на співпрацю з усіма суб'єктами формування національної самосвідомості.

Тільки вміле, своєчасне та кваліфіковане застосування запропонованих методичних рекомендацій усіма учасниками освітнього процесу ЗЗСО сприятиме становленню національно свідомої молоді раннього юнацького віку.

Висновки до розділу 3

Проведене емпіричне дослідження та аналіз результатів залучених психодіагностичних методик дали нам змогу виокремити суб'єктивні та об'єктивні чинники й умови, які впливають на формування національної самосвідомості учнів. Також результати констатувального експерименту дали змогу, з урахуванням

виокремлених психологічних умов, розробити модель формування національної самосвідомості учнів та якості психологічного портрету національно свідомої особистості. Апробація даної моделі буде проведена у ході формувального експерименту.

Зауважуємо, що процес формування національної самосвідомості учнів є тривалим і складним. А тому в процесі нашого дослідження було проведено цілу низку заходів з організації дослідно-експериментальної роботи, серед яких розробка тематичної психотренінгової програми, упровадження якої посприяло підвищенню рівня національної самосвідомості старшокласників.

Основу розробленої методики формування національної самосвідомості учнів склали психолого-педагогічні ситуації, змодельовані при проведенні нашого дослідження, які ми розділили на три типи: змістовно-інформаційні, дієво-практичні, духовно-ціннісні. Враховувалося, що у процесі формування національної самосвідомості важливою є організація цілеспрямованого впливу на всі три компоненти досліджуваного особистісного утворення: когнітивний, емоційно-вольовий та мотиваційно-дієвий.

Упровадження запропонованих психолого-педагогічних ситуацій проводилося в ході формувального експерименту. Здійснення формувального експерименту передбачало реалізацію таких моментів: уточнення і реалізацію психологічних умов формування національної самосвідомості; попереднє визначення сформованості складових національної самосвідомості учнів; проведення соціально-психологічного тематичного тренінгу; активізація позиції усіх учасників дослідно-експериментальної роботи. Застосування методів математичної статистики підтвердило значущість змін, що відбулися в ієрархії цінностей-цілей досліджених учнів як індикатори їх самосвідомості.

ВИСНОВКИ

1. Національна свідомість і самосвідомість – поняття, яке у зв'язку зі своєю складовою частиною «свідомість» і з відносною новизною використання у концептуальному просторі вітчизняної психологічної науки ще не знайшло чіткого, однозначного визначення. Із загальнометодологічних позицій його варто розглядати, щонайменше, у двох площинах аналізу: аксіологічній (як систему інтеріоризованих цінностей) та соціально-психологічній (як одну з численних сфер свідомості соціалізованого – в межах конкретної держави – суб'єкта). При цьому в будь-якому випадку постає проблема як теоретичного, так і емпіричного її розмежування зі спорідненими, проте не тотожними їй «громадянською свідомістю», «політичною свідомістю», «правовою свідомістю» та іншими поняттями.

У результаті аналізу попередніх теоретичних та експериментальних напрацювань, які стосуються проблеми розвитку свідомості та самосвідомості у школярів різного віку, можна констатувати, що проблема формування власне національної самосвідомості учнів усе ще є недостатньо розробленою і потребує свого подальшого аналізу. Ключовими моментами вирішення цієї проблеми є уточнення низки вищезгаданих понять, виокремлення критеріїв і показників національної самосвідомості, рівнів її сформованості, детермінант та чинників формування у школярів, а також виявлення психологічних умов такого формування, розробка моделі та дієвої відповідної програми.

2. Узагальнення та порівняння результатів, отриманих за «Must-тестом» (П. Іванова, О. Колобової) та методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. Бубнової) дало змогу виокремити наступні основні групи актуальних цінностей-цілей сучасних старшокласників: 1) «належна моральність у власній поведінці та в поведінці навколишніх людей»; 2) «визнані значущими іншими самореалізація та особистісне зростання»; 3) «міжособистісні зв'язки, спілкування, взаєморозуміння»; 4) «задоволення та внутрішній комфорт»; 5) «прив'язаність і любов»; 6) «учбова діяльність і поточні успіхи в ній»; 7)

«автономність, саморозуміння, самоповага»; 8) «матеріальний успіх»; 9) «здоров'я»; 10) «захищеність і надійність у житті»; 11) «привабливість, охайність, відповідність культурним нормам людей та речей»; 12) «гідний рівень політичного, економічного та культурного життя в Україні»; 13) «слід на Землі після себе»; 14) «духовно-релігійне вдосконалення».

3. У результаті застосування комплексу психодіагностичних методик було встановлено, що існують як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники та детермінанти, які впливають на формування національної самосвідомості учнів. До суб'єктивних таких чинників відносяться індивідуально-психологічні (мотиваційна спрямованість особистості, особливості емоційно-вольової сфери особистості, рівень розвитку розумових здібностей та, зокрема, сукупність ціннісних орієнтацій та життєвих цілей особистості) та соціально-психологічні (міжособистісні стосунки в навчальній групі та її психологічний клімат, морально-психологічний клімат у родині, особистість педагога, а також міра сформованості Я-концепції в учня).

4. Проведене дослідження – формувальний психологічний експеримент у формі тренінгу, дало змогу визначити психологічні умови формування національної самосвідомості старшокласників: формування сукупності національних і військово-спрямованих знань в учнів із метою розвитку когнітивної складової національної самосвідомості; забезпечення розвитку моральних, духовних, патріотичних якостей учнів у процесі цілеспрямованого формування позитивної Я-концепції особистості громадянина України, відповідних його переконань, почуттів, ідеалів; формування національно спрямованої мотиваційної сфери особистості, світогляду та позитивного ставлення до історичного минулого та оптимістичного – до сучасності українського народу; сприяння розвитку в учнів традицій духовності, толерантності, шанобливості, поваги до старших і до видатних постатей української держави; підтримка позитивного морально-психологічного клімату навчального колективу та родини; розвиток патріотичної саморефлексії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеева М. І. Потребово-мотиваційний аспект громадянської свідомості та самосвідомості особистості. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України* / За ред. С.Д.Максименка. К., 1999. Вип. 19. С. 14–20.
2. Алексеева О. В. Формування громадянської позиції сучасної молоді. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 31–35.
3. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної свідомості особистості: Автореф. дис. канд. психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. К., 2002. 19 с.
4. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства: Зб. наук. статей: За матеріалами Всеукр. наук.-практ. семінару*. Черкаси: Черкаський комерційний технікум, 1998. С. 23–27.
5. Білецький О. М. Підходи до визначення поняття самосвідомості в психологічній науці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Психологія*. 2012. Вип. 43(1). С. 40–45.
6. Білоконь І. Соціально-політичні настановлення молоді в умовах трансформації суспільства. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Науково-практична конференція* / За ред. С.Д. Максименка, В.Т. Циби та ін. К., 2003. С. 276–283.
7. Бизов С. Концептуальні засади реалізації державної політики формування національно-патріотичної свідомості та демократичних цінностей молоді в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2022. Т. 10, № 4. С. 58–64.
8. Бичко О. *Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз*: Монографія. К.: Видавничо-оліграфічний центр «Київський університет», 2007. 281 с.
9. Бойко С. Виховання національно свідомої особистості в умовах російсько-української війни на основі застосування нових експериментальних технологій в освітній сфері України. *Проблеми освіти*. 2022. Вип. 1. С. 223–235.

10. Бондаренко І., Давидов П. Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді. *Шлях освіти*. 1996. № 2. С. 15–18.
11. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості. *Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник* / За ред. О.В. Сухомлинської. К.: НАПН України; Центр інформ. та докум. ради Європи в Україні, 1997. С. 21–25.
12. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Науково-практична конференція* / За ред. С.Д. Максименка, В.Т. Циби та ін. К., 2003. С. 138–144.
13. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. К., 2000. 64 с.
14. Бродовська В. Й., Патрик І. П., Яблонко В. Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові. 2-е вид. К.: ВД «Професіонал», 2005. 222 с.
15. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник для студ. психол. і педагог. спеціальностей. 2-ге видан., випр. і доп. К.: «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.
16. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. пос. К.: Центр навчальної літератури, 2008. 592 с.
17. Василькевич Х. Характеристика національного характеру сучасної української молоді. *Політична психологія : науковий збірник*. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 21–27.
18. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 192 с.
19. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: Навчально-методичний посібник / П.Р. Ігнатенко, В.Л. Поплужний, Н.І. Косарева, Л.В. Крицька. К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. 252 с.

20. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г.Ващенко, 1996. 238 с.
21. Власова О. І. Педагогічна психологія: навч. посібник. К.: Либідь, 2005. 400 с.
22. Волянська О. В., Ніколаєвська А. М. Соціальна психологія: навч. посібник. К.: Знання, 2008. 275 с.
23. Гнатенко П. І. Український національний характер. К.: «ДОК-К», 1997. 116 с.
24. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: Автореф. дис. канд. психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. К., 2003. 20 с.
25. Гоян І. Модель свідомості у філософсько-психологічній теорії В. Джеймса. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Філософія*. 2012. Вип. 638-639. С. 61–67.
26. Данилюк І.В., Гресько В.В. Психологічні особливості гармонізації етнічної самосвідомості українців. *Проблеми політичної психології*. 2017. Вип. 5. С. 122–132.
27. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя та політика. К.: Либідь, 2001. 334 с.
28. Іванчук В. Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді. *Джерела*. 1998. № 3/4. С. 64–69.
29. Загальна психологія / За заг. ред. академіка С. Д. Максименка. Підручник. 2-ге вид., перереобл. і доп. Вінниця: Нова Книга, 2004. 704 с.
30. Загальна психологія: теорія та практикум: навчальний посібник / Н. М. Ільїна, С. О. Мисник: Суми: Університетська книга, 2011. 352 с.
31. Засекіна Л. В., Засекін С. В. Психолінгвістична діагностика: навч. посібник. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 188 с.

32. Коверзнева Г.М. Загальнотеоретичні засади дослідження самосвідомості в зарубіжній психологічній науці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3(3). С. 153–164.
33. Комінко С. Б., Кучер Г. В. Крайні методи психодіагностики: навч. посібник. Тернопіль: Карт-бланш, 2005. 406 с.
34. Коркос Я.О. Концептуальний зміст категорії «свідомість» у зарубіжній психології. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2022. Вип. 1. С. 11–17.
35. Косарева Н.І. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 130-136.
36. Костицький М.В. Проблема свідомості у філософії та психології. *Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 9–20.
37. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко; упор. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. К.: Рад. Школа, 1989. 608 с.
38. Крицька Л.В. Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 155–160.
39. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Навч. посіб. 2-ге вид., перероб., доп. Суми: «Університетська книга», 2020. 304 с.
40. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. К.: МАУП, 2002. 144 с.
41. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. Навчальний посібник для вищої школи. К.: Наукова думка. 1998. 226 с.
42. Мартинюк О.А. Соціальнопсихологічні чинники формування етнонаціональної самосвідомості. *Габітус*. 2020. Вип. 16. С. 228–232.
43. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: Автореф. дис. докт. психол. наук. Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. К., 1996. 49 с.

44. Москалець В. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 35–51.
45. Омельченко М.С. Історичний огляд проблеми свідомості у психології. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2017. Т. 22, Вип. 2. С. 121–128.
46. Орбан-Лембрик Л. Е. Виховний потенціал етнічної психології. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 1996. Вип. 1. Ч. 2. С. 3–16.
47. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник. К.: Либідь, 1999. 536 с.
48. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія: Навч. посібник. К.: Сфера, 1999. 408 с.
49. Павлишин О.В. Взаємодія філософії, психології, семіотики в дослідженні свідомості та мислення (від давнини до Нового часу). *Юридична психологія*. 2016. № 2. С. 45–57.
50. Павлюк С.П. Національна свідомість як державний стрижень нації. *Вісник національної академії наук України*. 2023. № 5. С. 44–46.
51. Пенькова О.І. Роль сімейних ціннісних орієнтацій у становленні громадянина. *Психолог*. 2006. № 37. С. 22–24.
52. Поплужний В.Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку. *Рідна школа*. 1994. № 11. С. 33–35.
53. Психодіагностика. Психологічний практикум: навч. посіб. / Баклицька О.П., Баклицький І.О., Сірко Р.І., Слободяник В.І. Львів: Сполом, 2015. 464 с.
54. Руденко В.М., Руденко Н. М. Математичні методи в психології: підручник. К. Академвида, 2009. 384 с.
55. Савелюк Н. М. Психосемантичні особливості громадянської відповідальності студентської молоді: автореф. дис. канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.

56. Савченко О. Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 67–89.
57. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. 203 с.
58. Савчин М. Загальна психологія. К.: ВЦ «Академія», 2020. 344 с.
59. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2006. 360 с.
60. Савчин М. В. Педагогічна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2007. 423 с.
61. Савчук В.А. Національна самосвідомість: огляд психологічних концепцій. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія*. 2017. Вип. 5. С. 147–157.
62. Свідерська Г.М. Психологічні напрями корекційної програми розвитку самосвідомості в період підліткової кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 2(2). С. 46–50.
63. Сінодова Ю.М. Психологічні особливості формування свідомості підлітків. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2017. № 3(2). С. 110–119.
64. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Автореф. дис. докт. психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. К., 2005. 32 с.
65. Співак Л.М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія*. 2015. Вип. 1. С. 193–204.
66. Співак Л.М. Наукові позиції вчених теоретичної та консультативної психології про розвиток національної й етнічної самосвідомості. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Вип. 9. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 86–93.

67. Співак Л.М. Специфіка змісту та структури національної самосвідомості особистості у психологічній науці. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 1. С. 73–77.
68. Ставицька С.О. Соціально-психологічні особливості реалізації потреби в саморозвитку, самооцінки життєвих цілей та самоставлення як компонентів розвитку самосвідомості в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 595–607.
69. Ткаченко О.А. Сучасний етап генезису уявлень природничих наук про свідомість та проблеми їх інтеграції в курс загальної психології. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Т. 32(71), № 2. С. 26–30.
70. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. К., 2016, 548 с.
71. Фурман А.В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування. *Наука і освіта*. Вип. 3. 2017. С. 5–10.
72. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: Автореф. дис. докт. психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. К., 2005. 35 с.
73. Чорна К.І. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 1. С. 125–131.
74. Шахов В.В. Психологічний аналіз феномену самосвідомості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2014. № 41. С. 369–371.
75. Швалб Ю.М. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 154–166.
76. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: Автореф. дис. канд. психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. К., 2005. 20 с.

77. Шинкаренко В.В. Національна свідомість як складова патріотичного виховання старшокласників у закладах загальної середньої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 55(1). С. 193–196.

78. Шугай М. А. Національна самосвідомість як детермінанта активності особистості. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»* / відп. ред. І. Д. Пасічник. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2003. Вип. 4. С. 32–37.

79. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів: дис. канд. психол. наук. Рівне, 2002. 245 с.

80. Щербань П.М. Українська національна ідея і сучасні проблеми виховання учнівської та студентської молоді. *Вища освіта України*. 2005. № 4. С. 62-67.

81. Яблонко В. Я. Психолого-педагогічні основи формування особистості: навч. посібник для студентів ВНЗ. К.: Центр учбової літератури, 2008. 257 с.

82. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М. Шафовал. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2006. 314 с.

83. APA Dictionary of Psychology. URL: <https://dictionary.apa.org/well-being>

84. Linton R. The cultural background of personality. New York, 1954. 157 p.

Додаток А

Бланк для проведення „MUST-тесту”:

Інструкція: «Вам пропонується завершити певні речення. Дуже важливо, щоб думки, записані вами, були щирими і належали саме вам. Запишіть будь-які думки, які здаються вам важливими як у поточний момент, так і загалом у вашому житті».

П.І.П/Б. _____

Дата дослідження _____

Я обов'язково повинен (на) _____

Я обов'язково повинен (на) _____

Я обов'язково повинен (на) _____

Я обов'язково повинен (на) _____

Я обов'язково повинен (на) _____

Я обов'язково повинен (на) _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Додаток Б

**«Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості»
(методика С. Бубнової)**

Інструкція: „Даний питальник спрямований на дослідження вашої особистості та ваших ставлень. Відповідайте за можливості швидко, довго не міркуючи над кожним питанням. Пам’ятайте, що поганих або хороших відповідей немає, є тільки ваша власна думка. Відповідати потрібно «так» або «ні»”.

Питальник:

1. Чи любите ви лежати на дивані й нічого не робити?
2. Чи любите ви саме заробляти гроші й отримувати від цього задоволення?
3. Чи часто до вас приходять думка, що хочеться піти до театру або на виставку?
4. Чи часто ви допомагаєте близьким по господарству?
5. Чи вважаєте ви, що любов – визначальне почуття у житті?
6. Чи любите ви читати книги про щось нове, ще невідоме вам?
7. Чи хочете ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете ви, щоби вас поважали друзі за ваші особистісні якості?
9. Чи хочете ви самі брати участь у яких-небудь громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близького вам прошарку населення?
10. Чи вважаєте ви, що без спілкування із друзями ваше життя буде безбарвним і безрадісним?
11. Чи вважаєте ви, що було би здоров’я, а все решта докладеться?
12. Чи часто вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
13. Ви оберете свою професію (майбутню) в основному тому, що вона зможе вам приносити великий матеріальний добробут?
14. Чи вважаєте ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати і т. ін.?
15. Якщо хтось із ваших знайомих захворів, чи оберете ви час, щоби його/її провідати?
16. Чи буде ваш шлюб укладатися на основі кохання?

17. Чи любите ви читати науково-популярні книги?
18. Чи хотіли ви у школі стати яким-небудь організатором?
19. Якщо ви здійснили поганий учинок щодо друзів або колег, чи будете ви переживати із цього приводу?
20. Чи вважаєте ви, що через суспільні дії (мітинги, збори) можна щось змінити у суспільному житті?
21. Чи можете ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Чи вважаєте ви, що необхідно певним чином зміцнювати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс і т. ін.)?
23. Головне для вас – ваш настрій на даний момент, а що буде потім – не так важливо?
24. Чи вважаєте ви, що головне – це придбати дім (квартиру), машину та інші матеріальні блага?
25. Чи любите ви гуляти лісом, парком?
26. Як ви вважаєте, чи потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню, або ні?
27. Кохання – це почуття, яке народжується та помирає?
28. Чи хотіли би ви стати вченим або науковим співробітником?
29. Влада – це почесно і значуще або від неї більше турбот і різних неприємностей?
30. Хотіли би ви, щоб у вас було більше друзів?
31. Чи спадало вам на думку зайнятися перебудовою якої-небудь суспільної організації (клубу, консультаційного пункту, інституту)?
32. Чи багато свого вільного часу ви хотіли би приділяти спілкуванню?
33. Чи часто ви замислюєтеся про своє здоров'я?
34. Чи вважаєте ви, що дуже важливо вміти приносити собі задоволення?
35. Чи оберете ви дуже високооплачувану роботу?
36. Чи хотіли би ви зайнятися фотографуванням?
37. Чи вважаєте ви, що потрібно обов'язково допомогти людині, котра впала?
38. Почуття любові для вас – це першооснова життя або ні?
39. Чи часто ви задаєте собі питання: „А чому саме так?”

40. Чи хотіли би ви робити політику?
41. Чи часто ваш внутрішній голос задає вам питання: „А чи поважають мене навколишні?”
42. Чи є для вас суспільні явища предметом обговорення вдома або у школі?
43. Якщо ви три дні проведете на незаселеному острові, чи помрете ви від самотності?
44. Чи катаєтеся ви на лижах, щоби зміцнити своє здоров'я?
45. Чи часто ви довго мрієте, лежачи із закритими очима?
46. Головне у житті – це робити гроші та створювати власний бізнес?
47. Чи часто ви купуєте картини та інші художні вироби або хотіли би їх придбати?
48. Якщо хтось із близьких доволі довго хворіє, чи будете ви за нього/неї виконувати його/її обов'язки по господарству спокійно та терпляче?
49. Чи любите ви маленьких дітей?
50. Чи хотіли би ви створити яку-небудь свою теорію (відносності, таблицю і т. п.)?
51. Чи хочете ви бути схожим на яку-небудь відому людину (актора, політика, бізнесмена)?
52. Чи важливо для вас, щоби вас поважали колеги за ваші професійні знання?
53. Чи хотіли би ви в наш час що-небудь самі здійснити в політиці?
54. Ви людина рішуча?
55. Чи ходите ви в сауну, басейн, лазню, чи займаєтеся аеробікою для підтримки хорошого фізичного стану?
56. Нормальний відпочинок – це надзвичайно важливо, чи не так?
57. У житті надзвичайно важливо накопичити матеріальні засоби і передати їх дітям?
58. Чи хотілося вам коли-небудь самому/самій намалювати картину або створити музику?
59. Коли маленька дитина плаче – це крик про допомогу?
60. Для вас важливіше любити самому/самій, аніж бути любимим/любимою?
61. „В усьому хочеться дійти до самої суті” – це про вас?
62. Ви хотіли б, щоби ваші діти стали відомими людьми?

63. Хотіли би ви, щоби колеги зверталися до вас за допомогою в особистому плані, як до людини?

64. У суспільному житті нехай усе залишається як є?

65. Спілкування – це лише порожня трата часу?

66. Здоров'я – це не найголовніше у житті, чи не так?

Бланк для відповідей:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
Сума:										
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI

Примітка: I – „приємне проведення часу, відпочинок”, II – „високий матеріальний добробут”, III – „пошук і насолода прекрасним”, IV – „допомога та милосердя по відношенню до інших людей”, V – „любов”, VI – „пізнання нового у світі, природі, людині”, VII – „високий соціальний статус і управління людьми”, VIII – „визнання і повага людей та вплив на оточуючих”, IX – „соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві”, X – „спілкування”, XI – „здоров'я”.

Додаток В

**Статистичний опис даних
контент-аналізу результатів асоціативного експерименту**

Таблиця В.1

Вербальні реакції на слово-стимул „природа”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„флора” („рослини”, „деревя”, „квіти”, „трава”)	185
„ландшафт, краєвиди” („поле”, „гори”, „скелі”, „море”, „річка”, „озеро”)	81
„краса”	56
„відпочинок, спокій”	37
„навколишній світ, планета Земля”	32
„нежива природа, стихії” („сонце”, „небо”, „повітря”, „вода”)	31
„фауна” („тварини, птахи”)	27
„позитивні емоції” („любов”, „радість”)	13
„захист, охорона”	10
„чистота”	8
„екологія”	8
„життя”	6
„забруднення”	5
„здоров’я”	5
„людина, жінка”	5
„Батьківщина”	4
„воля, свобода”	3
„весна”	3
„багатство, могутність”	3
Статистично незначущі реакції: „добро”, „душа”, „диво”, „партія зелених”, „мисливство”, „рибалка”	всі по 1 разу

Таблиця В.2

Вербальні реакції на слово-стимул „сім'я”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„батьки, мама, тато”	95
„дитина, діти”	68
„родина, рідні люди”	65
„любов, відданість, вірність”	65
„злагода, підтримка, взаєморозуміння”	41
„чоловік, жінка”	35
„тепло, вогнище, затишок”	28
„обов'язки, відповідальність”	14
„я, моя”	12
„добробут, достаток”	11
„щастя, радість”	10
„дім, будинок”	10
„брат, сестра”	8
„цінність, найважливіше”	5
„проблеми, суперечки”	4
„маленька держава, Батьківщина”	3
„бабця, дід” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
„взаємозв'язки” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „життя”, „керівництво”, „невелика”, „народ”, „хліб”, „соціальний інститут”, „група”, „обід”, „рівноправ'я”, „блакитне небо”, „зірки”, „здоров'я”, „шлюб”, „онуки”, „телевізор”, „добро”	перша зафіксована двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.3

Вербальні реакції на слово-стимул „суспільство”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„люди, людина, населення”	169
„нація, народ”	76
„влада, політика”	46
„державна, країна”	33
„порядок, правила, гармонія”	14
„громадяни, громадянин”	13
„натовп, скупчення людей”	13
„спілкування, відносини”	10
„взаєморозуміння, взаємодопомога”	9
„група, об’єднання”	8
„Україна, українці”	5
„бруд, обман”	5
„молодь, студенти”	4
„незалежність, суверенітет”	4
„демократія”	3
„сім’я”	3
„війна, конфлікт” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
„я” (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „добробут, щастя”, „мітинг”, „занедбаність”, „сміливість”, „організація”, „цивілізація”, „матеріальне становище”, „розвиток”, „світ”, „об’єкт”, „соціум”, „економіка”, „ми”, „права”, „мова”, „релігія”, поведінка”, „трамвай”, „велич”, „рівність”, „визнання”, „соціальний статус”, „культура”, „нещастя”, „житло”, „пасивність”, „любов”	перша зафіксована двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.4

Вербальні реакції на слово-стимул „Батьківщина”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„рідний край, рідна земля”	99
„(мій) дім, село, місто”	86
„сім’я, родина”	56
„Україна, українці”	48
„природа, навколишнє середовище” („поля”, „ліси”, „річки” і т.п.)	34
„країна, держава”	22
„місце, країна народження”	20
„любов, відданість, повага”	19
„культура, її елементи” („хліб”, „коровай”, „рушник”, вишиванка”)	12
„патріот, патріотизм”	9
„природа, живі символи Батьківщини” („калина”, „вишня”, „лелека”)	6
„нація, народ”	5
„незалежність, воля” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
„війна, солдат” (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „краса”, „обов’язок”, „людина, люди”, „громадяни”, „пращури”, „гімн”, „життя”, „територія”, „вибори”, „гармонія”, „оберіг”, „вічність”, „гордість”, „специфіка”, „літо”, „місце проживання”, „партія”, „корупція”, „планета Земля”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.5

Вербальні реакції на слово-стимул „держава”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„влада, політика”	144
„нація, народ”	45
„країна, територія, кордони”	42
„Україна, Батьківщина”	33
„закони, Конституція”	28
„люди, населення”	21
„незалежність, суверенітет”	19
„суспільство”	17
„єдність, злагода”	15
„національно-державна символіка, атрибутика” („прапор”, „герб”, „гімн”)	9
„устрій, організація”	9
„громадянин, громадяни”	6
„сім’я, дім”	5
„економіка, гроші”	4
„демократія”	3
„мова”	3
„стабільність”	3
„життя”	3
„безлад, метушня”	3
Статистично незначущі реакції: „карта”, „земля”, „добробут”, „бідність, нестача”, „спокій”, „ми”, „планета Земля”, „велич”, „вибори”, „місто”, „культура”, „області”, „свідомість”, „Китай”, „холод”, „страх”, „телебачення”, „цінність”, „сонце”, „армія”, „звичаї”, „турбота”, „реформи”	перші дев’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.6

Вербальні реакції на слово-стимул „Україна”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„державна, країна”	94
„Батьківщина, Вітчизна”	89
„моя, рідна”	36
„природа, навколишнє середовище” („поле”, „небо”, „сонце”)	35
„незалежність, суверенітет”	26
„мати, батьки, сім’я”	19
„культура, її елементи” („вишиванка”, „рушник”, „пісня”, „писанка”)	14
„зanedбаність, знедоленість, слабкість”	13
„природа, живі символи України” („калина”, „вишня”, „жито”, „пшениця”)	12
„національно-державна символіка” („прапор”, „герб”, „гімн”)	9
„народ, нація”	8
„видатні діячі культури” („Тарас Шевченко”, „Леся Українка”, „співачка Руслана”, „брати Клички”)	7
„Київ”	6
„президент”	6
„ми, єдність”	5
„карта, місце на карті”	5
„мова”	3
„війна, революція”	3
„люди”	3
„могутність, багатство” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	6
„демократія” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „любов”, „історія, пращури”, „місце проживання”, „молодість”, „Всесвіт”, „надія”, „неволя”, „центр Європи”, „рекламний ролик”, „закони”, „громадянство”, „друзі”, „Карпати”, „націоналізм”, „руки”, „ненависть”, „край”, „велич”, „місто”, „гордість”, „ім’я”, „майбутнє”, „суспільство”, „обман”	перші чотири зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.7

Вербальні реакції на слово-стимул „рідна земля”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„Батьківщина, Вітчизна”	94
„дім, село, місто”	79
„Україна”	62
„природа, навколишнє середовище”	61
„батьки, сім'я, родина”	28
„місце народження, дитинства”	14
„любов, тепло”	11
„незалежність, свобода”	5
„краса”	4
„друзі” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	5
„радість, щастя” (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „люди”, „праця”, „пам'ять”, „книга”, „пісня”, „затишок”, „територія”, „безмежність”, „традиції”, „нація”, „мова”, „люди”, „жовто-блакитний прапор”, „материк”, „патріот”, „джерело сили”, „місце проживання”, „чистота”, „власність”, „каша”, „літак”, „стежка”, „святість”, „планета Земля”, „годувальниця”, „частинка”, „емоції”	перші вісім зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.8

Вербальні реакції на слово-стимул „громадянин”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„людина, особистість”	113
„державна, країна”	38
„гордість, гідність, самосвідомість”	34
„Україна, українець”	25
„я”	23
„обов’язки, відповідальність”	22
„представник, частина соціального (держави, суспільства і т.д.)”	22
„патріот, патріотизм”	17
„права”	15
„паспорт”	14
„суспільство”	13
„законослухняність”	10
„незалежність, воля”	9
„нація, народ”	8
„діяльність”	3
„правила, порядок”	3
„статус” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „ми”, „самотність”, „чужоземець”, „революція”, „вірність”, „політика”, „впевненість”, „письменник”, „сила”, „цінності”, „друг”, „президент”, „бізнесмен”, „обличчя”, „ввічливість”, „дорослість”, „партія”, „веселоці”, „любов”	перші чотири зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.9

Вербальні реакції на слово-стимул „краса”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„природа, навколишнє середовище” („рослини”, „квіти”, „ліс”, „тварини”, „лебідь”, „небо”, „зорі”, „гори”, „море”, „захід сонця”, „весна”, „літо”, „краєвиди”)	112
„людина, дівчина, хлопець”	63
„внутрішня” („духовність”, „моральність”, „доброта”, „щирість”)	42
„врода, зовнішність, прикраси”	37
„культура, мистецтво”	22
„ідеал, вищість, цінність”	20
„любов, кохання, ніжність”	17
„гармонія, баланс”	16
„велич, сила”	12
„Україна, Батьківщина”	9
„вічність”	6
„радість, задоволення”	5
„відносність”	3
„рідня” (виявлена тільки в „Галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „мова”, „я”, „життя”, „здоров’я”, „чистота”, „вчинки”, „істина”, „смак”, „почуття”, „червоний колір”, „рися”, „необхідність”	перші сім зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.10

Вербальні реакції на слово-стимул „влада”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„сила, могутність”	47
„корупція, беззаконня, обман”	44
„президент”	43
„гроші, багатство”	40
„управління, керівництво”	34
„Верховна Рада, депутати”	16
„державна”	16
„справедливість, чесність”	16
„народ”	15
„політика”	13
„законність”	13
„насильство, жорстокість”	12
„уряд, прем’єр-міністр”	11
„повага, авторитет”	5
„люди”	5
„партії”	4
„національно-державна символіка” („прапор”, „герб”, „булава”)	4
„права”	4
„егоїзм, байдужість”	4
„розум, мудрість”	3
„ректорат”	3
„нікчемність”	3
„плутанина”	3
Статистично незначущі реакції: „демократія”, „перемога”, „боротьба”, „трон”, „незалежність”, „накази”, „берегиня”, „амбіції”, „підлеглі”, „організатор”, „очікування”, „публіка”, „один за всіх”, „добро”, „сліпота”, „мерседес”, „заздрість”, „відповідальність”, „Сталін”, „надійність”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.11

Вербальні реакції на слово-стимул „патріотизм”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„любов, відданість, вірність”	119
„Україна, Батьківщина”	55
„боротьба, незламність, героїство”	34
„державна, країна”	24
„нація, народ”	17
„націоналізм”	15
„обов’язок, відповідальність”	15
„гордість, гідність, самоповага”	14
„віра, переконання”	13
„видатні поети, письменники, громадські діячі” („Т.Шевченко”, „В.Стус”, „М.Рильський”, „В.Чорновіл”, „Г.Сковорода”, „М.Грушевський”)	11
„людина”	8
„національно-державна символіка” („герб”, „прапор”, „гімн”)	6
„воля, свобода”	5
„людяність, співчуття”	5
„громадянин”	4
„я”	4
„дотримання звичаїв, традицій”	4
„українська мова”	3
„повага” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „вчинки”, „українець”, „бажана риса”, „справедливість”, „право”, „вчитель”, „благородство”, „влада”, „крик”, „батьки”, „дух”, „розвиток”, „майдан”, „піонер”, „характер”, „повітря”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.12

Вербальні реакції на слово-стимул „народ”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„людина, люди, населення”	127
„єдність, близькість”	43
„натовп, збіговисько люду”	32
„суспільство”	30
„нація, етнос”	21
„Україна, українці”	16
„державна, країна”	13
„культура, її елементи” („пісня”, „національний одяг”)	11
„група, спільнота”	10
„природа, навколишнє середовище”	8
„протест, боротьба, революція”	8
„сила, влада”	7
„демократія, прозорість”	6
„незалежність, свобода”	5
„громадяни”	5
„село, місто”	4
„патріоти, герої”	4
„неосвіченість, непуцящість”	4
„освіченість, розум”	3
„мова”	3
Статистично незначущі реакції: „я”, „несправедливість”, „радість”, „прапор”, „чистота”, „раса”, „організація”, „голод”, „вибори”, „оточення”, „зима”, „бідність”, „гостинність”, „ментальність”, „мурахи”, „планета Земля”	перші три зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.13

Вербальні реакції на слово-стимул „Конституція”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„закон, закони”	148
„право, права”	49
„обов’язки”	34
„книжка, документ”	32
„правила, порядок”	19
„Україна, Батьківщина”	18
„важливість, основа”	9
„державна, країна”	7
„історія”	6
„юрист, суддя”	6
„людина, люди”	5
„незалежність, суверенітет”	5
„надійність, захист”	5
„порушення, кримінал”	4
„політика”	3
„громадянин, громадяни”	3
„повага, дотримання”	3
„національно-державна символіка” („прапор”, „герб”) (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „Верховна Рада”, „відсутність впливу”, „недосконалість”, „відповідальність”, „справедливість”, „мораль”, „свято”, „біле і чорне”, „обман”, „реформа”, „демократія”, „досягнення”, „єдність”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.14

Вербальні реакції на слово-стимул „українець”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„людина, особистість”	56
„громадянин”	46
„Україна”	40
„співвітчизник, земляк, свояк”	34
„я”	32
„нація, національність”	26
„патріот”	21
„національні звичаї, традиції, символіка” („одяг”, „пісні”, „кухня”)	16
„волелюбність, гордість”	13
„козак”	12
„інша національність” („росіянин”, „поляк”, „американець”, „чех”, „угорець”, „китаєць”)	9
„село, селянин”	8
„держава”	8
„бідняк, бідність”	7
„щирість, гостинність, доброта”	6
„працьовитість”	4
„обмеженість, недалекоглядність”	4
„мова”	3
„боротьба, випробування”	3
„видатні письменники” („Т.Шевченко”, „М.Коцюбинський”, „М.Стельмах”) (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „ментальність”, „паспорт”, „ми”, „заздрість”, „вірність”, „витримка”, „потяг до влади”, „друзі”, „жадібність”, „байдужість”, „балакучість”, „щастя”, „гарна вдача”, „нереалізований потенціал”, „нещастя”, „найкращий у світі”, „хитрість”	перші три зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.15

Вербальні реакції на слово-стимул „нація”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„народ”	69
„людина, люди, населення”	65
„Україна, українці”	55
„культура, її елементи” (зокрема, „національний одяг”)	30
„єдність, спільність”	29
„суспільство”	15
„група”	10
„менталітет, духовність”	10
„самосвідомість, самоповага, гордість”	10
„країна, держава, територія”	9
„історія, коріння”	9
„патріотизм, геройство”	9
„мова”	7
„незалежність, суверенітет”	6
„раса”	4
„громадяни, громадянство”	4
„боротьба, революція” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „я”, „взаємозв’язок”, „прапор”, „пригніченість”, „росіяни”, „земля”, „творчість”, „демократія”, „рідний край”, „релігія”, „сіра маса”, „праця”, „самобутність”, „смерть”, „допомога”, „діаспора”, „довіра”, „кров”, „німці”, „трипілля”, „євреї”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.16

Вербальні реакції на слово-стимул „політика”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„обман, несправедливість, беззаконня”	62
„влада, керівництво, вплив”	60
„сварки, суперечки, конфлікти”	38
„закон, закони”	24
„депутати”	21
„держава”	20
„хаос, плутанина, загадки”	18
„економіка, гроші”	17
„президент”	16
„партії”	11
„вибори, референдум”	10
„Гра, інтриги”	9
„уряд, міністри”	8
„люди, народ”	8
„ворожість, жорстокість”	8
„справедливість, чесність”	3
„демагогія”	3
„відносини”	3
„суспільство” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „новини”, „костюм”, „міжнародна”, „байдужість”, „Білий Дім”, „ідеали”, „розвиток”, „активність”, „можливість”, „документи”, „реальність”, „заняття”, „честь”, „інтерес”, „назва”, „вирішення питань”, „свідомість”, „освіта”, „система”, „дипломатія”, „добробут”	перші чотири зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.17

Вербальні реакції на слово-стимул „доброта”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„розуміння, співчуття”	51
„чесність, справедливість, щирість”	48
„допомога, милостиня, добрі вчинки”	46
„любов, теплі почуття”	43
„людяність, атрибут людини”	40
„конкретні особи” („батьки”, „бабуся”, „родина”, „Бог”, „хлопець”, „друг”)	32
„щедрість, безкорисливість”	17
„усмішка, доброзичливість, ніжність”	14
„риси, риса характеру”	10
„ввічливість”	8
„сім’я, родина”	6
„зло, гнів”	6
„радість, щастя”	6
„повага, взаємоповага”	5
„я”	5
„честь, гідність”	3
„чистота”	3
„злагода” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
„цінність” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „необхідність”, „безмежність”, „краса”, „невзаємність”, „тільки на словах”, „основа”, „життя”, „небайдужість”, „недалекоглядність”, „обмеженість”, „бідність”, „жінка”, „дружба”, „зажерливість”, „майбутнє”, „подяка”, „квіти”, „дитина”	перша зафіксована двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.18

Вербальні реакції на слово-стимул „чужоземець”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„людина, люди”	56
„чужий, інший”	47
„інша національність” („американець”, „поляк”, „єврей”, „китаєць”, „грузин”, „росіянин”, „молдаванин”, „англієць”, „німець”)	38
„негр, араб, представник іншої раси”	38
„інша держава, країна”	31
„гість, турист”	29
„інтерес, новизна, незвичність”	25
„емігрант, біженець”	22
„інопланетянин, НЛО”	14
„інша культура” („звичаї”, „традиції”, „мова”)	13
„спілкування, знайомство”	10
„ворог, загарбник”	9
„громадянин”	7
Статистично незначущі реакції: „зовнішність”, „незрозумілість”, „гроші”, „дикун”, „беззахисність”, „весна”, „крила”, „українець”, „еволюція”, „фотоапарат”, „брат”, „посольство”, „повага”.	перші три зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.19

Вербальні реакції на слово-стимул „право”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„закон, закони, Конституція”	111
„свобода, незалежність”	42
„можливість”	25
„обов’язок, обов’язки”	19
„людина, особистість”	19
„правила, норми”	17
„юрист, суддя, адвокат”	15
„користування, дієвість”	13
„на вибір”	10
„на життя”	10
„захист, допомога”	9
„на думку”	6
„на власність”	5
„обмеження, залежність”	5
„справедливість, правда”	5
„держава”	4
„Батьківщина, Україна”	4
„громадянин, громадяни”	4
„несправедливість, обман”	3
Статистично незначущі реакції: „багаті”, „я”, „відсутність”, „розвиток”, „інтереси”, „відповідальність”, „нація”, „боротьба”, „керівництво”, „ставлення”, „недосконалість”, „прапор”, „на відпочинок”, „велич”, „привілей”, „демократія”, „гарантії”	перші три зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.20

Вербальні реакції на слово-стимул „рідна мова”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„українська мова”	80
„мелодійність, милозвучність, краса”	58
„слово, вірш, книга”	44
„(засіб) спілкування”	25
„Україна, Батьківщина”	22
„вчителька, школа, університет”	19
„видатні поети, письменники” („Т.Шевченко”, „В.Стус”, „Л.Костенко”)	10
„скарб, святиня”	9
„мама, родина”	8
„нація, народ”	8
„державна”	7
„калина, калинова”	6
„культура, традиції”	6
„повага, гордість”	5
„необхідність, важливість”	4
„моя”	4
„єдність” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
„суржик” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
„любов” (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „земля”, „патріотизм”, „російська”, „право”, „володіння”, „життя”, „найкраща”, „боротьба”, „німецька”, „зрозумілість”, „воля”, „професія”, „відчуженість”, „щирість”, „село”, „закон”	перші шість зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.21

Вербальні реакції на слово-стимул „закон”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„право, права”	56
„Конституція, книга, документ”	52
„обов’язки, обмеження”	36
„правила, норми”	27
„дотримання, непорушність”	26
„порушення, злочин”	23
„справедливість, чесність”	19
„порядок, гармонія”	13
„органи, представники правосуддя і правопорядку”	12
„влада, сила”	12
„Україна, Київ”	8
„держава”	5
„людина”	5
„несправедливість, недосконалість”	4
„суспільство”	4
„воля, вибір”	3
„добро, мораль”	3
Статистично незначущі реакції: „зло”, „існування”, „захист”, „добробут”, „страх”, „мінливість”, „справа”, „правознавство”, „демократія”, „бульбашка”, „зміст”, „громадяни”, „прапор”, „байдужість”, „цивілізація”, „знання”, „Біблія”, „Гіпотеза”	перші три зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.22

Вербальні реакції на слово-стимул „праця”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„гроші, зарплатня, добробут”	61
„село, сільське господарство” („поле”, „город”, „худоба”, „знаряддя праці”, „хліб”, „збирання фруктів”, „спека”, „соняшник”, „продукти”)	52
„втома, зусилля, клопіт”	46
„зайнятість, діяльність”	36
„працьовитість, наполегливість, старанність”	18
„задоволення, насолода”	17
„люди, працівники”	11
„результативність, досягнення”	10
„фізична праця”	10
„розумова праця, навчання”	10
„лінощі, нелюбов”	9
„життя, спосіб життя”	6
„розвиток, вдосконалення”	5
„завод, фабрика”	3
„свобода, незалежність”	3
„чесність” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „допомога”, „здоров’я”, „дім”, „злагода”, „батьки”, „уміння”, „рибальство”, „смерть”, „важливість”, „несправедливість”, „самооцінка”, „надія”, „державна”, „рівність”, „відпочинок”, „суспільство”, „Енгельс”, „можливість”, „стабільність”, „патріот”, „повага”	перші шість зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.23

Вербальні реакції на слово-стимул „економіка”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„гроші, фінанси”	126
„криза, занепад, слабкість”	31
„розвиток, покращення, добробут”	23
„державна, стан держави”	17
„бізнес, торгівля”	15
„промисловість, заводи, фабрики”	12
„політика, влада”	11
„установи, організації” („банки”, „біржі”)	10
„ВВП, бюджет”	10
„цифри, розрахунки”	10
„ринок”	9
„стабільність”	9
„сільське господарство” („хліб”, „земля”, „село”)	6
„ціни”	4
„прогнозування, регулювання”	3
Статистично незначущі реакції: „суспільство”, „життя”, „стан”, „відносини”, „менеджмент”, „права”, „важливість”, „зарплата”, „організація”, „ресурси”, „люди”, „продукція”, „газети”, „екологія”, „галузь”, „конверт”, „господарство”, „Карл Маркс”, „музика”, „праця”, „Ізраїль”, „книга”	перші сім зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.24

Вербальні реакції на слово-стимул „демократія”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„свобода, незалежність” („свобода слова”, „вибору”, „дій”)	111
„народ, народовладдя”	49
„політика, влада”	31
„право, права”	23
„державна, країна”	17
„рівність, рівноправ’я”	11
„боротьба, революція”	9
„анархія, безвладдя”	8
„Україна”	6
„відсутність у нас”	6
„зло, нав’язування”	6
„обман”	5
„співдружність, одностайність”	4
„лад, устрій”	4
„чесність, справедливість”	4
„США”	3
Статистично незначущі реакції: „Європа”, „закон”, „охлократія”, „щастя”, „історія”, „обов’язки”, „патріотизм”, „гуманність”, „ідеал”, „суспільство”, „майбутнє”, „шахтар”, „сам за себе”, „обрані”, „розвиток”, „стабільність”, „лібералізм”, „пасивність”, „недосконалість”, „Аристотель”, „паростки”	перші чотири зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.25

Вербальні реакції на слово-стимул „обов’язок”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„необхідність, вимушеність”	69
„відповідальність, виконання”	57
„перед сім’єю, батьками, родиною”	25
„навчання”	25
„перед Батьківщиною, Україною, народом”	19
„робота, праця”	17
„закони, правила, норми”	14
„допомога, захист”	11
„право, права”	10
„бути людиною”	10
„громадянин”	8
„завдання, доручення”	6
„армія, військкомат”	6
„любов, кохання”	5
„повага”	3
„суспільство”	3
Статистично незначущі реакції: „труднощі”, „влада”, „відсутність”, „мета”, „невиконання”, „обіцянка”, „вірність”, „честь”, „звичка”, „ланцюг свободи”, „друзі”, „життя”, „достаток”, „чесність”	перші три зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.26

Вербальні реакції на слово-стимул „справедливість”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„правдивість, чесність”	104
„доброта, підтримка, людяність”	26
„суд, покарання”	26
„мудрість, розсудливість, раціональність”	20
„закон, законність”	20
„міф, відсутність у реальності”	18
„рівність, рівноправ'я”	14
„необхідність, обов'язковість”	11
„риси характеру”	6
„любов”	5
„відповідальність, сумління”	4
„віра, надія”	4
„порядок”	3
„свобода, воля”	3
„толерантність” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „ставлення”, „релігія”, „поведінка”, „честь”, „перемога”, „влада”, „суспільство”, „гордість”, „освіта”, „без хабарів”, „вірність”, „зусилля”, „радість”, „не для всіх”, „дух”, „добробут”, „життя”, „ідеал вчителя”, „ніч”, „сльози”, „українець”, „безкорисливість”, „право”, „ідея”, „боротьба”, „дружба”, „мій борг”, „демократія”, „батьки”, „Батьківщина”, „зло”	перші шість зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.27

Вербальні реакції на слово-стимул „націоналізм”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„патріотизм, патріот”	64
„нація, народ”	36
„любов, відданість”	35
„Україна, українець”	24
„боротьба, революція”	22
„державна, країна”	13
„культура, її елементи” (зокрема, „національний одяг”)	11
„цінності, переконання”	11
„шовінізм, расизм, фашизм”	10
„влада, політика”	7
„хвороба, зло”	7
„упередженість, зверхність”	7
„гідність, гордість”	7
„свобода, незалежність”	5
„напрямок, течія”	4
„безглуздя”	4
„права”	3
„єдність”	3
„почуття” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „самобутність”, „гроші”, „законність”, „стовп”, „ментальність”, „громадянство”, „правила”, „надмірна любов”, „розвиток”, „мужність”, „демократія”, „справедливість”, „повага”, „комунізм”	всі по 1 разу

Таблиця В.28

Вербальні реакції на слово-стимул „толерантність”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„вихованість, інтелігентність”	94
„повага, взаємоповага”	34
„стриманість, терплячість”	20
„співчуття, розуміння”	14
„поведінка, манери”	14
„доброта, людяність”	12
„людина, певна конкретна особа”	10
„тактовність”	9
„справедливість, чесність”	7
„відповідальність, пунктуальність”	7
„мораль”	5
„вишуканість”	5
„рису”	3
„дипломат”	3
„необхідність” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „еліта”, „оптимізм”, „запальність”, „самокритичність”, „слабкість духу”, „порядок”, „впевненість”, „народ”, „багатство”, „успіх”, „суспільство”, „гарний одяг”, „офіс”, „неспокій”, „розум”, „егоїзм”, „гідність”, „мрії”	перша зафіксована двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.29

Вербальні реакції на слово-стимул „етнос”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„народ, нація”	86
„культура, її елементи” („національний одяг”, „легенди”, „писанки”, „спів”)	35
„людина, люди, населення”	23
„українці”	21
„історія, пращури”	21
„єдність, спільність”	9
„менталітет”	6
„мова”	3
„група”	3
„самобутність”	3
„діаспора” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
„земля” (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	5
„різноманіття” (виявлена тільки в „подільській” підвибірці)	4
Статистично незначущі реакції: „суспільство”, „державність”, „праця”, „колір шкіри”, „трипілля”, „багатство”, „життя”, „гуцули”, „любов до рідного”, „меншість”, „країна”, „монголо-татари”, „гордість”, „молдавани”, „слов’яни”, „карта”, „краса”, „територія”, „перспектива”, „байдужість”, „енциклопедія”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу

Таблиця В.30

Вербальні реакції на слово-стимул „шовінізм”

Слово-реакція (або синонімічна група слів):	Кількість асоціацій даного типу:
„неповага, приниження, пригнічення”	38
„зло, ненависть, неприязнь”	27
„расизм, фашизм”	16
„магія”	11
„війна, боротьба”	10
„націоналізм”	8
„напрямок, течія”	8
„Росія, росіяни”	7
„загадка, невизначеність”	5
„ідеї, думки”	5
„мистецтво”	4
„людина, особистість”	4
„влада, політика”	3
„старовина” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	4
„євреї” (виявлена тільки в „галицько-волинській” підвибірці)	3
Статистично незначущі реакції: „патріотизм”, „Батьківщина”, „несправедливість”, „власність”, „перебільшення”, „українська мова”, „надмірна любов”, „нація понад усе”, „жінка”, „обмеженість”, „моральність”, „бідність”, „сонце”, „сміливість”, „їудаїзм”, „віра”, „обов’язок”, „тоталітаризм”, „розум”, „слово”, „гордість”, „відсутність”	перші п’ять зафіксовані кожна двічі, решта – по 1 разу